

Ўзбекистан Республикасы Жогорку жана орто атайын билим берүү министрлиги

Андижан мамлекеттик университети

«Филология» кафедрасы

Кыргыз адабияты жана фольклор
предметинен (лекция тексттери)

Андижан

«Кыргыз адабияты жана фольклор» предметинен лекциянын тексттери Захириддин Мухаммад Бобур атындагы Андижан мамлекеттик университетинин «Филология» кафедрасынын 2010-жылдын 28-августундагы жыйналышында талкууланып, басууга сунушталган.

Түзүүчү: «Филология» кафедрасынын улук мугалими Г.Бечелова.

Рецензенттер: АДУ улук мугалим М.Темирова.
Жалакудук тумани 12-мектептин мугалими:
Г. Касимова

Кыргыз адабияты жана фольклор предметинин максаты жана милдети (2саат)

Негизги маселелер

1. Предметтин максаты жана милдети.
2. Кыргыз адабияты менен фольклордун өз ара катышы

Ар бир элдин адабияты өзүнүн өнүгүшүндө ички жана сырткы булактарга таянат. Кыргыз адабияты үчүн мындай булактык касиетке биринчи иретте элибиздин кылымдардан бери өсүп- өнүгүп келе жаткан фольклор ээ болот. Бирок дүйнөдө өзү менен өзү болуп туюкталып калган бир да эл жок. Цивилизациянын мыйзамы боюнча эл менен эл байланышат, карым-катнашта жашайт. Дүйнө элдери көп улуттуу экени белгилүү. Алар өзүн-өзү башкарган мамлекеттер катары жашап келет. Ошону менен бирге эле бир эл менен экинчи бир эл тыгыз карым-катнашта жашап келет. Мындай байланыштар адабият, маданият жагында да күчтүү эле. Адабияттагы достук байланыштарынан улам адабияттарыбыз да өнүгүп-өсүп, бири-биринен азыктанып турат.

Сөз алгач биринчи булак: кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы менен профессионалдык жазма адабиятынын өз ара карым-катнашы, ички татаал диалектикалык байланыштары, өнүгүп, өсүшүнүн законченемдүүлүктөрү тууралуу болмокчу. «Фольклор-өлбөс поэзия, китеп адабиятынын негиздөөчүсү»(Горький). Бул сөздө фольклор менен жазма адабияттын карым-катнашы, башкача айтканда, профессионалдуу адабияттын өнүгүшүндөгү оозеки чыгармачылыктын мааниси тууралуу сөз бара жатат.

Фольклор кыргыз адабиятынын жаралышы менен кошо эле ага азык берүүчү роль ойноп жаткандыгы белгилүү. Анын бул кызматы мындан ары да өркүндөй берет. Бул жагынан Чынгыз Айтматовдун ой жүгүртүүсү өтө маанилүү: «Традициясыз жаңычылдык жок. Улуттук формасыз жалпы адамзаттык идеялар куру кыйкырык болуп кала бермек.. Кээ бир адабиятчылар, өзгөчө жаңы темада жазып жүргөн акындар космос доорунда мага «Манастын», Каралаевдин кереги эмне деп ойлор. Антсе алар жаңылышат, антсе алар өз тамырын жерден жулуп алган болот. Жазганыңар жаңы тема боло берсин, космосту жаза бергиле, бирок ички дүйнөнөрдө «Манас» турбаса, күчүнөр алда канча кемийт». Бул сөздөн оозеки чыгармачылык менен жазма адабият нечен бир ички тамырлар аркылуу байланышкан, ал өсүмдүк менен аны азыктандырган жер деген маанини түшүнүп жатабыз. Автор «Манас» менен кыргыз элинин бүткүл оозеки чыгармачылыгын элестетип жатат. Адамдын эс-акылында «Манас» турбаса, жазганыңардын бардыгы кургак, арзыбаган бир нерсе деген ой абдан күчтүү айтылган. Демек, элдик кенчтен, байлыктан кол жууп, ажырап, бизге жашоонун, жазуунун да кажети жок.

Фольклор маселелери ошондуктан адабиятчылар тарабынан көптөн бери эле каралып келет. Ар бир автор өзүнүн негизги проблемасына карата фольклорго кайрылып өтөрү бышык. Фольклор жаштайынан кан-жанына сиңбесе, ал улуттук кыртыштан оолактап кетет. Андай калем ээсинин эстетикалык көркөм дүйнөсүндө улуттук колорит жетишпей, элдин духу сезилбей каларын адабият тажрыйбасы эчак көрсөткөн. Кыргыз адабияты жана фольклор предметинин негизги максаты ошол карым-катнашты терең билүүнү, фольклордук чыгармалардан акын-жазуучулардын чеберчилик менен пайдалана билишкенин ачык көрсөтүүнүн милдетин көздөйт жана ошого жетишет.

Фольклор менен жазма адабияттын карым-катнашынын бир тармагы бул элдик сюжеттерден пайдалануу, элдик жанрлардын ар түрдүү формаларын өздөштүрүү. Бул байыртан келе жаткан салттуу көрүнүш. Дүйнөдө нечендеген алп жазуучулар фольклордук сюжеттерге кайрылышып өлбөс-өчпөс чыгармаларды жаратышкан. Даңазалуу орус акындары Д. Бедный, С. Есенин, В.Маяковскийлер элдик поэзиянын формаларына, сюжеттерине атайлап кайрылышкан.

А. Токомбаевдин «Эркин -Тоо» газетасынын 1-санына басылып чыккан «Октябрдын келген кези»аттуу ыры муун системасы жагынан профессионалдык поэзияга окшошуп турганы менен калган жактары боюнча элдик ыр менен тутумдашат. Биринчи эле көзгө урунган нерсе анын эл чыгармачылыгына мүнөздүү редиф (акыркы сөзү кайталанып, анын алдындагысы уйкашат)уйкашына негизделиши. Экинчиси, ырдын терме, санат формасында курулушу. «Түндүк кыргыздарга белгилүү Богачы ырчынын өзү чыгарган «Өкөйүн» жана «Секетпай», «Күйгөн»сыяктуу лирикасын жакшы билчүмүн.Анын ыр түзүү системасы фольклордукундай эң жеңил, строфалардын логикасы жок, жер, сууну рифмалаган терме боло турган. Мен ошонун системасы менен бир кыйла ыр жаздым»- дейт А.Токомбаев. Бул сөздүн А.Токомбаевдин алгачкы ыры менен логикалык өтө тыгыз байланышы бар.

Кыргыз акындарынын элдик сюжеттерге, формаларга кайрылышынын законченемдүүлүктөрүнүн башкысы бизде мурунтан оозеки чыгармачылыктын күчтүү өөрчүп келгендиги, б.а. алар биринчи суу иче турган башат, булак. Кыргыз жазуучулары элдик сюжеттерге кайрылууда турмуштук зарылчылыкты жетекчиликке алышты. Алсак, 1926-жылы А. Токомбаев «Жетим» аттуу поэма жазды. Бул «Сыйкырчы тууралуу жомоктун»ыр түрүнө келтирилиши. Автордун көздөгөн максаты жетимдердин жаңы турмуштагы ордун көрсөтүү. Жазуучу элдик жомоктогу сыйкырчыны экинчи планга өткөрүп, биринчи орунга жетим баланы алып чыгарат да поэмага «Жетим» деп ат коет. Элдик сюжет боюнча жетим сыйкырчынын бардык амалын, билгенин өздөштүрүп алган соң, ага каршы күрөшкө чыгат да, жеңишке ээ болот. А. Токомбаевдин айтайын дегени мына ошол жомоктогу сыйкырчыга окшогон митайым, каардуу бай, бийлерди мурун турмуштун тепкисинде жүргөн жетимдер жеңип, аларга каршы чабуул баштаганын сүрөттөө. Жомоктун идеясын автор жаңы турмуш талабына жараша логикалуу пайдаланган деп айтууга болот. Алгачкы калем кармаган акындарыбыз бир жагынан фольклордон ажырабай анын бекем кучагында турса (ошонун духунда жазса), экинчи жагынан фольклордон жаңыча, аң-сезимдүү чыгармачылык менен пайдалана билишке али жөндөмсүз болушкан.

Элдик сюжеттерге кыргыз акын-жазуучулары адабиятыбыз жаңыдан көз жарган мезгилден тарта эле кайрылышкан. 30-жылдарда алардын негизинде көптөгөн чыгармалар жазылды. Алсак, «Күүнүн сыры», «Даат», «Акылмандын жообу», «Индус жомогу»(А. Токомбаев), «Ач көз ата» (Т. Сыдыкбеков), «Айчүрөк»(Ж.Бөкөнбаев ж.б. лар), «Көкүл»(О.Сарбагышев), «Саринчи»(К.Эшмамбетов), «Эр Төштүк»К.Маликов, «Адыл мерген» (К.Жантөшев), «Күч бирдикте», «Алпкаракуш»(Т.Өмөталиев), «Толубай сынчы»(А. Осмонов) ж.б.лар. Эми мынчалык чоң агымда чыгарма жазылышына себеп, башкысы, биздин оозеки чыгармачылыгыбыздын байлыгы болсо, экинчиси ошол мезгилдеги «өз фольклоруңарды чогулткула, аны кайра иштеп чыккыла»деген чакырыгы болгон эле.

Таяныч түшүнүктөр:

Фольклор,
жазма адабият,
элдик сюжет,
арман, кошок,
жаңы күндүн ыры,
алгачкы ырлардын түзүлүшү,
элдин духу,
улуттук колорит ж.б.у.с.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. 20-30- жылдардагы ырларда кандай өзгөчөлүктөр болгон?
2. Фольклордон пайдалануу дегенде эмнени түшүнөсүңөр?

3. Фольклордон туура пайдалана билген жазуучунун чыгармасы жетишкендикке жатат дедиңер, ошондой чыгармалардын бирин атап, жетишкен жагын көрсөткүлө
4. Предметтин максаты, милдети эмнеде турат?

Адабияттар:

1. А. Садыков Башаттар жана жаңычылдык. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 1993.
2. А. Садыков, С. Чыныбаева. Алыкул Осмонов чыгармачылык өнөркана сыры. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
3. Б. Темирова Ч. Айтматовдун элдик улумыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
4. А. Осмоновдун III томдук чыгармалар жыйнагы.
5. Ч. Айтматовдун V томдон турган чыгармалар жыйнагы.

Фольклор жана жазма адабият (20-30-жылдар)

Негизги маселелер

1. 20-30-жылдардагы кыргыз адабиятындагы фольклордук көрүнүштөр жана фольклордун таасири, аны пайдалануу чеберчиликтери.

2. Фольклордук чыгармалар жана жазма адабияттын карым-катышынын өнүгүшү.

Кыргыз адабияты тууралуу сөз жүргөндө аны көп убактарда фольклордон өнүп чыккан деп айтабыз. Мунун маңызы эмнеде? Кыргыз адабияты менен фольклордун байланыштарынын көп жагдайлары бар. Анын ар бирине айрым-айрым токтолуп өтөлү.

Эң биринчи иретте белгилей турган нерсе, акындык поэзия менен профессионалдык акындык чыгармачылыктын байланышы жөнүндө. Кыргыздын калем кармап ыр жаза баштаган алгачкы акындарынын ой жүгүртүүсү эл акындарынын чыгармачылыгы менен өтө жакын турду. Анын айкын мисалын М. Элебаев менен А. Токомбаевдин эки ырынан байкап көрсөк болот. Адабият тарыхында М.Элебаевди атын акын катарында элге тааныткан ыры «Зарыгам» «Эркин тоо» газетасынын алгачкы сандарынын биринде басылып чыккан.

Танды кеч ойлоп талыгам,
Талыгып жаным тарыгам.
Амалым жок жол кыска,
Ойлонуп жатып зарыгам.
Издеген окуу мен карып,
Эзилдим жатып саргарып.
Канат кагып жете албай,
Каламбы куру сандалып.

Ушул саптарды элдик арман ырларынын жалпы духуна, уйкаштык, ыргактык өзгөчөлүктөрүнө салыштырмалуу карап көрсө, алардын ортосунда анчалык чоң айырмачылык байкалбайт:

Кайтарганым кой болду,
Таманым жооруп чор болду.
Кан жуткан ушул заманда,
Кайран жаным кор болду.

Ушул куплетти жогорку эки ыр сабагына улай окуп кете бере турган болсок эч кандай «мүдүрүлүү» болбойт. Элдик ыр Мукайдын «Зарыгамын» табигый түрдө улап кете берет.

А. Токомбаевдин «Эркин -Тоо» газетасынын 1-санына басылып чыккан «Октябрдын келген кези» аттуу ыры муун системасы жагынан профессионалдык поэзияга окшошуп турганы менен калган жактары боюнча элдик ыр менен тутумдашат. Биринчи эле көзгө урунган нерсе анын эл чыгармачылыгына мүнөздүү редиф (акыркы сөзү

кайталанып, анын алдындагысы уйкашат)уйкашына негизделиши. Экинчиси, ырдын терме, санат формасында курулушу. «Түндүк кыргыздарга белгилүү Богачы ырчынын өзү чыгарган «Өкөйүн» жана «Секетпай», «Күйгөн» сыяктуу лирикасын жакшы билчүмүн. Анын ыр түзүү системасы фольклордукундай эң жеңил, строфалардын логикасы жок, жер, сууну рифмалаган терме боло турган. Мен ошонун системасы менен бир кыйла ыр жаздым»-дейт А.Токомбаев. Бул сөздүн А.Токомбаевдин алгачкы ыры менен логикалык өтө тыгыз байланышы бар.

Басма бетинде биринчи жарык көргөн ыр улуу акын Токтогулдун Ленин жөнүндөгү даңазалуу ырын идеялык жактан улайт, бирок көркөмдүк жактан экинчи ыр биринчиге тең келе албайт. Мунун себеби Токтогулдун ыры анын бүткүл акындык күчүнүн чыңалып жетилген учурун кабарлап турса, А. Токомбаевдики жаш акындын алгачкы гана шилтеген кадамы.

Ушул жерде оозеки поэзия менен жазма адабияттын карым-катнашы тууралуу бир проблема келип чыгат. Алгачкы калем кармаган акындарыбыз бир жагынан фольклордон ажырабай анын бекем кучагында турса (ошонун духунда жазса), экинчи жагынан фольклордон жаңыча, аң-сезимдүү чыгармачылык менен пайдалана билишке али жөндөмсүз болушкан. Буга А. Токомбаевдин төмөнкү сөзү далил болот: «Биздин адабият менен реалисттик орус адабиятынын байлыгынан пайдаланууга күч жеткенде гана фольклорду туура өздөштүрүүгө жетиштик» Мындан чыга турган корутунду 20-30-жылдардагы начар жазылган, жамактын төмөнкү баскычында турган ырларды «бул фольклордун таасири» деп, аны жаманатты кылууга жарабайт.

Кыргыз акын-жазуучулары элдик сюжеттерге адабиятыбыз жаңыдан көз жарган мезгилден тарта эле кайрылышкан. 30-жылдарда алардын негизинде көптөгөн чыгармалар жазылды. Алсак, «Күүнүн сыры», «Даат», «Акылмандын жообу», «Индуc жомогу»(А. Токомбаев), «Ач көз ата» (Т. Сыдыкбеков), «Айчүрөк»(Ж.Бөкөнбаев ж.б. лар), «Көкүл»(О.Сарбагышев), «Саринчи»(К.Эшмамбетов), «Эр Төштүк»К.Маликов, «Адыл мерген» (К.Жантөшев), «Күч бирдикте», «Алпкаракуш»(Т.Өмөталиев), «Толубай сынчы»(А. Осмонов) ж.б.лар. Эми мынчалык чоң агымда чыгарма жазылышына себеп, башкысы, биздин оозеки чыгармачылыгыбыздын байлыгы болсо, экинчиси ошол мезгилдеги «өз фольклоруңарды чогулткула, аны кайра иштеп чыккыла»деген чакырыгы болгон эле.

Адабияттын сырын жаңыдан алып жаткан жаш жазуучуларга жаңы турмуш материалдары боюнча чоң проблемаларды козгоо бир топ кыйындыкка турган. Ошол себептүү алар үчүн элде мурунтан жашап келген даяр мүнөздөрдү жана типтерди пайдалануу оңоюраак сезилген. Калайык-калкка мына ушундай чыгармалар жакыныраак сезилген, анткени алар кылымдар бою фольклордун алдей бешигинде чоңоюп, аны эне сүтү менен кошо эмген. Айта кете турган нерсе, акын, жазуучуларыбыз элдик башатка кайрылганда алар колго урунгандын баарын эле ала беришкен жок. Мында байыртан жашап келген проблемалар бүгүнкү күндүн таламдарына баш ийдирилди. А.Токомбаевдин романтикалык аңгемелери, «Айчүрөк» операсынын либереттосу, «Саринчи» пьесасы, «Күч бирдикте» чакан поэмасы окурмандар жана көрүүчүлөр тарабынан жылуу кабыл алынган. Айрым жазуучулар өздөрү жазган чыгармаларынын мурунку вариантына канагаттанбай кайрадан жаңы варианттарын жазышкан. Мисалы, «Ач көз ата», «Толубай сынчы» поэмаларынын экиден варианты бар. А. Осмоновдун легендарлуу саяпкер Толубай жөнүндөгү поэмасынын 1-варианты элдик материалдын сюжетин жөн эле ыр менен кайра айтып берүү болуп калган. Ал эми «иштеп»чыгуу деген бул бөлөк түшүнүк. Анын «Толубай сынчы»поэмасынын 2-вариантын мына ошол «кайра иштөө»деген жобого туура келерлигин көрөбүз. Бул эмнеден байкалат? Ал уламышты идеялык жактан байытуу, карама-каршы таптардын өкүлдөрүнүн контрасттык даана образдарын түзүү, тилинин тактыгы, элестүүлүгү боюнча акын 2-вариантта абдан кубанарлык ийгиликтерге жетишкен. А.Осмоновдун элдик материалдарга негизделген башка поэмалары да чоң көңүл бурууга арзыйт. (Лекция учурунда 20-30 жылдарда

жазылган кыргыз жазуучуларынын чыгармаларына талдоо жүргүзүү менен бирге студенттердин өз ой-пикирлери менен талаш-тартышуу, дискуссияларын уюштуруу да көздөлөт жана алардын пикирлеринин негизинде туура жыйынтык, тыянакка келүү, элдик чыгармалардын чыгармачылык иште чоң зык болорун дагы бир ирет баса белгилөө көздөлөт)

Таяныч түшүнүктөр:

20-30 –жылдардагы кыргыз адабияты,
фольклордук чыгармалар менен жазма адабияттын байл.
Фольклордук сюжеттен пайдалануу ж.б. у.с.

Суроолор жана тапшырмалар:

- 1.20-30- жылдардагы ырларда кандай өзгөчөлүктөр болгон?
- 2.Фольклордон пайдалануу дегенде эмнени түшүнөсүңөр?
- 3.Фольклордон туура пайдалана билген жазуучунун чыгармасы жетишкендикке жатат дедиңер, ошондой чыгармалардын бирин атап, жетишкен жагын көрсөткүлө

Адабияттар:

- 1.А.Садыков Башаттар жана жаңычылдык. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 1993.
- 2.А. Садыков, С. Чыныбаева. Алыкул Осмонов чыгармачылык өнөркана сыры. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
- 3.Б. Темирова Ч. Айтматовдун элдик улумыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
- 4.А. Осмоновдун III томдук чыгармалар жыйнагы.
- 5.Ч. Айтматовдун V томдон турган чыгармалар жыйнагы.

Алыкул Осмонов жана кыргыз фольклору (2 саат)

Негизги маселелер:

- 1.Алыкул Осмонов –жаңычыл акын.
3. Алыкул жана фольклор ж.б.

Кыргыз адабиятынын тарыхында Алыкул Осмоновдун ысмы жаңычыл акын катарында белгилүү. Жаңычылдыкка жетишүү үчүн биринчи иретте табият тартуулаган талант болуу керек. Экинчиден, ал турмушту жакшы билүүгө тийиш. Өчүнчүдөн, көп окуп, көптү үйрөнүүсү зарыл.

Мына ушундай касиеттердин бардыгы А.Осмоновдо бар болчу. Жаратылыш ага талант, шык берген. Алыкул аны көп окуп, көп үйрөнүп тарбиялап алган. Турмушту билүү жагынан Алыкулга эч ким тең келе албас, анткени ал эң жөнөкөй адам болгон экен. Ал эми жөнөкөйлүк турмушту таанып, билүүнүн бирден-бир жолу. Улуу Горькийдин «адам канчалык жөнөкөй болсо, турмуш чындыгына ошончолук жакын турат»деген сөзүн А.Осмонов өз блокнотуна көчүрүп алып, турмуштук программасы катары эсептеп жүргөн тура.

«Жаңычылдык»жөнөкөй сөз менен айтканда-бул жакшы, башкаларга окшотпой, оригиналдуу жазуу, чыныгы поэзияны жарата билүү деген эле сөз. Алыкул мына ошондой чыныгы поэзиянын-күчтүү ойдун, эсте каларлык образдын акыны болгон. Ал өзү

айткандай «күнүнө эки-үч сабак ыр таап келсе», ошону чоң олжо көрүп сүйүнгөн. Өз калкына «ырдан килем согуп»жалтырсам деп эңсеген. Өмүр-жашын бир гана поэзияга-адабий чыгармачылыкка арнап, ушундан бакыт тапсам, сөзгө алынсам деп алдына милдет койгон. 35 жылдык өмүрүндө ал ошол парсын толук актап, азыр өзү айткан экинчи өмүрүн-ырдан тапкан өмүрүн азыр жашап жатат.

Алыкул кыргыз адабиятынын тарыхында өзүнүн акындык мектебин жаратып кеткен акын. Анын акындык мектебинин салты-бул чыныгы поэзиянын үлгүсүн жаратуу,эли-журтуна ак ниет кызмат өтөп, артында өлбөс-өчпөс эмгек калтыруу.

Өмүр темасында бардык эле акындар жазган, алардын ичинде Алыкулдун ырлары аттын кашкасындай бөлүнүп турат. Алыкулдун «Отуз жашы»эмне деген керемет ыр!

Азыр «боз ат минген отуз жаш»деген образдык курулма эл арасына тарап, өзүнчө эле бир учкул сөзгө айланып кетти. Ал эми жеке өмүрдүн баркын элдин өмүрү менен байланышта кароо, түшүнүү жагынан акын Алыкул чыныгы үлгү. Оорулуу болуп, азап чегип жүрүп, «мүрөктүн суусу жөн суулардай шылдырап, агым жатса мал кечпес жашыл аралда, өзүм ичпей, ичирер элем адамга»деп, адам үчүн бар дүйнөсүн зарп кылууга даяр турган адам чыныгы гуманист да.

Алыкул жана фольклор. Бул Алыкулдун чыгармачылык тарыхындагы чоң тема. Бул маселени биз төмөнкүдөй майда бөлүктөргө бөлүп карап көрсөк:

1.Алыкулдун фольклорго кайрылыш себептери жана акындын бул проблемага карата жекече мамилеси.

2.Алыкулдун фольклорго кайрылуусунун көп жактуулугу. Анын элдик жанрларды, сюжеттерди, көркөм сөз каражаттарын пайдаланышы.

3. «Алыкул жана фольклор»проблемасы боюнча адабиятчы, сынчылардын көз караштары, талап тартыштар.

Бала күндөрүндө ата-энеден эрте ажырап, Алыкул Токмоктогу балдар үйүндө тарбияланыптыр. Жайкы каникул кезинде гана аларды айыл-кыштактарга жиберип, ар түрдүү тапшырмаларды аткартчу экен. Ошол боюнча Алыкул Фрунзедеги Борбордук педтехникумга келип кирет. Мына ошентип, анын көргөн-бакканы негизинен шаар болуп калат.Техникумду бүтпөй, ал жетимчиликтин залдарынан жолуккан учук ооруну дарылап, курорттордо, айыл-кыштактарда көп жүрөт. Ошол кезде ал элдик ар кандай аңыз сөздөргө (анекдот,легендалар, мифтер)аябай кызыгып, аларды жазып, чогултуп жүрөт. Кыргыз уруулары, салт-санаа, жер-суу аттары тууралуу көп нерсени сурамжылап билет. Буларды өзүнчө жыйнак кылып чыгарып койсомбу деп, аларды атайын тптоштурат. Анан акырындап өзү уккан, билген элдик материалдарды чыгармачылык ишинде пайдалана баштайт. Кээ бирлерин ырга айландырат, айрымдарынын жанрдык формаларын өздөштүрүп ыр жазып көрөт. Элдик сюжеттердин негизинде поэмалар жаратат. Ошентип отуруп, элдик оозеки чыгармачылыкка тим эле чөмүлүп кирип кетет, көрсө ага өзү ичинен кубанып, сүйүнүп жүргөн экен. Алыкул 1947-жылы жарык көргөн жыйнагын «Менин жерим-ырдын жери»деп бекеринен атабаптыр. Ал жыйнак бүтүн бойдон дээрлик элдик материалдардын негизинде жазылган ырларга толтурулган. Байкап карасак, бир жагы, балким, тажрыйба жүргүзүү үчүн жазылгандыр, бирок аларга акын аябай чоң күч, акыл зарптаган. Алар чындыгында эле акындык чоң эргүү менен жазылган чыгармалар.

Алыкул элдик жанрдык формалардан ар кандай ыкмаларда пайдаланган.Кээде ыр саптары, сабактары жаңы мазмундагы ырларына сиңирилген, кээде жанрдык форма өзгөчөлүгүн, элдик ырдын жалпы духун алган. Алыкулдун «Тай күлүк!»аттуу ырына кыскача талдоо бере кетели. Мындай аттагы ырдын элдеги айтылышы:

Борбуй байлап борсуюп,
Торгойдой учуп торсоюп,
Тай-тайдан мурда талпынып,
Каз-каздан өтүп каз туруп,
Басат экен Акентай,
Шашат экен Акентай!

Бир колуңа май берем,
Бир колуңа эт берем.
Кел, келегой жүгүрүп!
Тай күлүк, тай күлүк!
Тай күлүк, тай күлүк!

Ушул форманы туура сактап, бирок ага жапжаңы мазмун сиңирип берүүгө да тапкычтык, акындык сергектик керек го. Болбосо «даяр» форманы колдоно билиш ар кимдин эле колунан келе бербес. Алыкулда:

Сен жетиге келгенде,
Чайнап таруу жегенде,
Мектебиңе жиберем,
Жетелетип эжеңе.
Басат экен Акентай,
Шашат экен Акентай.
Бир колуңа кат берем,
Бир колуңа кант берем.
Алыс эмес жети жыл,
Кел, келегой жүгүрүп.
Тай күлүк, тай күлүк!
Тай күлүк, тай күлүк!

Мында баланын мектеп жашына жетиши, окууга барып, кат таанышы кадимкидей таамай, таасын айтылып жатат. Ырдын финалы «ант», «даңк» деген сөздөргө келип такалат. Ал сөздөрдүн семантикалык салмагы бардык адамдарга маалым.

Он жетиден ашканда,
Окуп кумар жазганда,
Учкучтукка жаздырам,
Ойноп жүргөн асманда.
Бир колуңа ант берем,
Бир колуңа даңк берем.
Алыс эмес он жети.
Кел, келегой жүгүрүп.
Тай күлүк, тай күлүк!
Тай күлүк, тай күлүк!

Патриоттук темада жазылган ар кандай күчтүү ырлардан бул эч кем калышпайт. Айырмасы эле даяр форма алынгандыгы.

Элдик жанрдык формалардан Алыкул эмгек, сүйүү, ырым-жырым, балдар ырларынан, анекдот, легенда, жомокторунан, дастан-поэмаларынан пайдаланат. Ал элдик кенчке кайрылууда ар дайым бүгүнкү күндүн таламын эске алат, бүгүнкү күнгө кызмат эттирет. Элдик байлык менен алыкулдук табылгалар камыр-жумур айкалышып, өзүнчө бир татынакай көркөм дүйнө жаралат.

Алыкул элдик сюжеттердин негизинде поэма жазуу ишин жаш кезинде эле баштаган. Бирок ал убакта акындык чеберчилиги жетиле электигине байланыштуу анчалык ийгилик күтө алган эмес. Буга «Толубай сынчы» поэмасынын 1-варианты мисал болот. Экинчи варианты анын акындык чеберчилиги өскөн мезгилде жаралып, ошого жараша поэманын көркөмдүк саптары таптакыр башкача абалга келген. Мисалы эки вариантынан алынган эки куплет ыр менен далилдеп көрсөк, төмөнкүдөй:

Эртеси Толубай сынчы өзү келди:
-Таксыр хан, Толубай деген менмин деди.
«Эмесе Толубай сынчы сынчы болсоң,
Жылкымдан тулпар таап бергин» деди.
Тактыда хан жанында Толубай турду,
Миң-миңдеп, нечен жүздөп мал чубурду.

Экинчи вариантта:

Эртеси Азиз падыша Толубай чалды,
Вазирден тез чакыртып жанына алды.
Астынан эсеп жеткис жылкы айдатып,
Ичинен тулпар тап деп кыйноо салды.
Куп дебей, жарайт дебей, же жок дебей,
Түнөрүп күзгү узун түн түнөргөндөй...

Эки варианттагы Толубай сынчынын портретине назар салып көрөлү. Биринчисинде, ал хандын буйругун аткарууга ашыккан көпөлөктөй жеңил бир неме. Экинчисинде хан алдында өзүн кадыр-барктуу кармаган, хандын каарына ичинен жинденип, «күзгү узун түн түнөргөндөй», кабак жазбай жер караган ачуулуу кебетесин байкайбыз. Ошентип, Алыкул Осмонов өзүнүн акындык күчүнүн касиети менен элдик уламыштагы каардуу хан менен даңктуу саяпкердин образдарын алда канча дааналатты, курчутту. Жомоктук элементтер, романтикалык сүрөттөөлөргө карабастан, хан менен анын антиподу Толубайдын образы кадимки эле турмуштук жандуу адамдар сыяктуу элестейт.

Алыкул Осмонов элдик сюжеттерди кайрадан иштөөдө мурунку сюжеттик калыпты негизинен сактайт да өзүнүн зор таланттуулугу менен табылган көркөм сөздүн сыйкырдуу күчү менен образдарга «жан киргизет», «чыңайт», айрым толуктоо, алымча-кошумчаларга да жол берет. Элдик табылгаларды өзүнүн жекече табылгалары менен айкалыштырып отурат. Ал элдик ырлардын жанрдык формаларын өздөштүрүп, аларды жаңы максаттарга иштете билген. Мында ал стилдештирүүгө эмес, жаңычылдыкка умтулган. Фольклоризм таланттуу акын Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгындагы орчундуу проблемалардын бири. Ошондой эле ал элдик оозеки чыгармалардын жанрдык формаларын, учкул сөздөрүн да мыкты өздөштүрүп, аларды өзүнүн оригиналдуу ырларына киргизип, бул жагынан да алгылыктуу аракеттерди жасай алган.

Алыкулдун өнөкана сырынын бир кыры акындын фольклорго болгон мамилесине байланыштуу. Кыргыз акындарынын ичинен ага системалуу түрдө кайрылып, анын сюжетин, жанрдык формаларын пайдаланып жаңы чыгарма жаратуучулардын бирден-бири Алыкул Осмонов болуп эсептелет. Бирок, «Алыкул жана фольклор» проблемасына байланыштуу окумуштуулар арасында бирдиктүү көз караш жок. Бир топ аалымдар Алыкулду жаңычыл деп эсептешсе, айрымдары акындын фольклорго кайрылуусу жөнөкөй гана эксперимент болгон, анын бул багыттагы жараткандарынын көбү стилизация (С.Жигитов) деген пикирлер бар. Аталган маселе боюнча азыркыга чейин талаш-тартыштар жүрүп келет.

Таяныч түшүнүктөр:

Алыкул жана фольклор

Алыкул Осмонов –жаңычыл акын.ж.б.у.с

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Алыкул Осмоновду эмне үчүн новатор акын дейбиз, новатор акын деп кандай акындарды атайбыз?
2. Алыкул Осмоновдун чыгармаларында фольклоризмдин көрүнүштөрүн анык далил жана мисалдар менен көрсөткүлө
3. Алыкул Осмоновдун чыгармаларында пайдаланган фольклордон алынган көркөм сөз каражаттарынан изденгиле

Адабияттар:

1. А.Садыков Башаттар жана жаңычылдык. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 1993.
2. А. Садыков, С. Чыныбаева. Алыкул Осмонов чыгармачылык өнөккана сыры. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
3. Б. Темирова Ч. Айтматовдун элдик уламыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.

4.А. Осмоновдун III томдук чыгармалар жыйнагы.

А. Осмоновдун поэмалырындагы фольклордук көрүнүштөр (2 саат)

Негизги маселелер:

1. А.Осмоновдун элдик сюжеттердин негизинде жазылган поэмалары.
2. Фольклордук көркөм сөздөрдөн пайдалануу чеберчилиги.

А.Осмонов чебер лирик болуу менен бирге поэма жазууда да өзүнчө өзгөчөлүк менен айырмаланган таланттуу акындарыбыздын бири. Анын поэмаларынын саны он бештен ашык. Мында белгилей кетүүчү бир нерсе, алар көлөм жагынан өтө чакан (кээ бирөөлөрү эки-үч барактан ашпайт) бирок, мазмуну терең.

Элдик сюжеттин негизинде жазылган поэмаларынын бири «Карагулда» бир жагынан көзгө атар мергендин портрети таамай эпитеттердин жардамы менен тартылса, экинчи жагынан, ошондой эле көркөм-сүрөттөө каражаттары аркылуу баласын атып алган Тумаштын чексиз кайгысын көз алдыга келтире алабыз. Мисалы, поэманын прологунда көзгө атар легендарлуу мергенчинин портрети ошого ылайык:

Кылт эткен кыймыл көрсө кылайтпаган,

Илээшип из аңдыса из кайтпаган.

Шар этип, шагыл таштан кулап кетсе,

Сырдашка сына карап сын айтпаган. (2-т. 66-бет).

Ушундай эле ыргак б.а.мүнөздөө, сыпаттоо ыргагы поэманы баштан аяк коштоп отурат.

Куюндай өткүр өскөн тоо уулуна,

Кумар жок мергенчинин кумарындай.

Бул жерде «куюндай» деген салыштыруу колдонулду. Куюн-табияттын ылдам, шамдагайлыкты туюндуруучу бир көрүнүшү. «Куюндай өскөн тоо уулу» деген сыпаттоо ошого жакын, маанилеш. Ошондой кишилердин бири Тумаш экен:

Дос келсе, мейманчылап туш-туш жактан,

Желп этип мерген учкан желден чапчаң.

Зайыбы: «Азыр кийик апкелет» деп,

Күтүнүп, отун жагып, казан аскан.

Бул жолу мерген желге теңештирилди. Бул да тездикти билдирүүчү сөз.

Тумаштын жалгыз баласы Карагул эркерээк өсүп калган экен:

Бул кезде жалгыз уулу Карагулу,

Жыттаса, жыпар төгүп чыккан муңу.

Эселек сегиз жашта, ойноок бала,

Окшогон тоонун азоо тай, кулуну.

Карагул андан ары ынак сүткө тоюп, оюн салган азоо тайга окшоштурулат. Атасынын жалгыз эрке уулу «жыттаса жыпар жытындай» аны мас кылат, ошол себептүү Тумаш баланын айтканын эки кылбайт, көзүн карайт.

Бир күнү Карагул чүкөм аз деп чыр сала баштады. Ошондо бир мезгилде кайберендин белги бергенинен чочуп, мергенчиликке чыкпай калган Тумаш аргасыздан мылтыгын колго алып, тоону көздөй жүрүп кетти:

Күнөөсүз канга боеп адырларды,

Карт Тумаш каадасынча кызып алды.

Түнөрүп тоо беттери караңгылап,

Күн батып, кеч киргенин билбей калды.

Куплетте айтылгандай, «карт мерген кумарга батып» «түнөрүп» алды, «күнөөсүз канга боеп адырларды». Ошол тушта улагын ээрчиткен эне кийик чыга калды эле, анын перзентин да жайлап таштады. Ошол замат эле кийикти ээрчип отуруп үңкүргө кирип барса:

Күндүздөй үңкүр ичи сүттөй жарык,

Бир кемпир түпкүрүнөн чыга келип,

Деп каргап: «Балаңды ат ай...балаңды ат ай...»

Сакайтып жаралууга дары жагып...

Кайберендин каргышына калуу мотиви байыртан келаткан тотемдик түшүнүк. «Кожожаш»поэмасында башкы каарман аскага камалса, мында Тумаш жалгыз баласын элик деп атып алат.

Бир күнү жаш Карагул жашын төгүп,
«Ашыгым үч миң эмес, беш миң болсун»

Деп ыйлап жатып алды өжөрлөнүп.

Ошондо:

Буулуккан кумардыкка себеп чыгып,
Атасы ак милтесин алды ыргып.

.....

Эр Тумаш тумандаган тоодон ашты,

Бул жолу түк баспаган жолдор басты.

Шартылдап анда барды,мында барды,

Жылмышпай басып өттү жаламаны.

Келтирилген мисалда Тумаш фольклордук салттуу «эр»деген эпитет менен мүнөздөлөт. Бул аны какшыктоо маанисинде эмес, чын эле анын мүнөзүнө жарашыктуу, анткени, Тумаш эчен бир жалама зоолрдон жылмышпай, шартылдап «анда барып, мында барып»жүгүрүп жүргөн романтикалык маанайдагы каарман болуп эсептелет.

Эчтеме колуна илинбей, өтө ыза болуп, кейип келаткан Тумаш бир кезде балдыркан түбү «былк»эткенин байкап калды. Анан мээлеп туруп, басып алды, чуркап жетип келсе, баласы «атакебай»деп бир сөз айтып, көзүн жумду:

Ошондо:

Мергенге **жер титиреп, ай тутулду,**

Арсайып, азезилдер колун сунду.

«Ээ кудай, түшүм болуп калсачы деп!»деп,

Жалынып жанталашты кантсин шордуу.

Жок болду жан кубаты, жан ардагы,

Айлана аза тартып, ыйга канды.

Чиркин ай, жараткандын жазганын көр,

Дүйнөдө мындан ашкан кайгы барбы.

Мына ошентип, поэманын мазмуну кайгылуу болгондуктан, негизинен сыпаттоо каражаты эпитет колдонулуп, салыштыруулар («куюндай», «азоо тайдай», «сүттөй», «кабыландай») бир нече ирет жолугат. Чыгарманын финалында гана « карт кабылан» деген бир метафора кездешет. Бул традициялуу айтылыш . «Карт»деген эпитет карыгандыкты эмес, тажрыйбалуулукту туюнтуучу сөз.

Алыкул Осмонов элдик сюжеттердин негизинде «Карагулдан»башка «Толубай сынчы», «Ак Мөөр», «Мырза уул» ж.б.поэмаларын жаратты.

А.Осмонов өз поэмаларын төрт, алты, сегиз саптан куралган куплеттер менен жазган. Ал эми «бейт»формасын бир гана «Мырза уул»поэмасында колдонгон. Бул тууралуу акын курбусу Т. Сыдыкбеков менен болгон маегинде мындай деген экен: «Ушул кезге чейин эч билбеген экенбиз. Түштүк эл ырларынын өзүнчө ыргагы, өзүнчө обону, күүсү бар. Сөздөрү салмактуу, уйкаштары так, орундуу, бай. Ал эми тиличи... Түндүктөн укпаган сөздөрдү түштүктөн көп уктым. Азыркы кезде кеңири колдонулган элдик тил!.. Издеп тапкыс кызыктуу уламыштар, нечен сонун айтылган макал-лакаптар, канаттуу сөздөр түштүк элинде бай сүйлөнөт. Азыр аларга кол тие элек...» (7). Бул сөздөр 1944-жылы кышында айтылып жатат. Ал эми аталган «Мырза уул»поэмасынын аягына 13.12.1945-жыл деген дата коюлган. Демек, ал түштүк фольклоруна кызыгып жүргөн кезинде Т. Сыдыкбеков менен аңгемелешкен.

Поэманын сюжетине келсек, ал жалпы калайыкка маалым. Алайлык жигит Мырза Ноокаттан чыккан Ак Саткынга ашык болуп, издеп келип, анын калыңын төлөп алганы жүргөн алтымыштан ашкан Ажыбек куубаштын колунан каза табат. Кыз махабаттын курманы катарында анын артынан жүрөгүнө канжар уруп өлөт. Экөөнүн сөөгү коюлган Көк-Жондо кош кайың өсүп чыгып, алардын түбүнөн кош булак агат. Бул өлбөс махабат жөнүндөгү элдик символ. Алыкул Осмонов аны бүгүнкү күн менен байланыштырып, ошол эки жаштын сөөгү коюлган жер азыр ыйык мазар болуп калганын мындайча сүрөттөйт:

Майрамдан майрам, майрам күн дуулап,
Майрамдап келип боз балдар ырдап.
Сайрандап сайран сайран күн дуулап,
Сайрандап келип жаш кыздар ырдап.

.....

Ойгонуп кээде Ак Саткын , Мырза,
Кошулуп кетет ырдаган ырга.

Финал абдан логикалуу. Жаштар Көк-Дөбөгө жөн эле барбайт. Ага сыйынып, сүйүүнүн актыгын, ыйыктыгын урматтап барат, адилетсиз түзүлүштүн курманы болгон эки жаштын сүйүүсүн даңазалап, бүгүнкү күндөгү «сүйүү жөнүндөгү эң сонун баян»(Л.Арагон) болгон «Жамийланы»үлгү катары туу тутуп барат.

«Ак Мөөр»поэмасына жазылган пролог:

Ай батат,жылдар өтөт зуулап бат-бат,
Жебедей кароолуна тийип шак-шак.
Түгөнгүс эртеңкинин эшиктерин.
Китептин барагындай ачып шарт-шарт,
Кылымдар кыз эскирткен шайыга окшоп,
Кайдадыр желп-желп этип калып жатат.

Строфада эки («жебедей», «китептин барагындай»), бир кеңири («кыз эскирткен шайыга окшоп») салыштыруу орун алды. Өчөө тең бутага таамай тийген салыштыруулар. Мезгил алга зуулап, ал кароолго даана тийген жебеге окшош. Убакыт эртеңки күндүн эшигин «китептин барагындай шарт-шарт ачып», адам менен кошо кылым да карып бараткансыйт .Ал «кыз эскиртип кийген шайыга окшош». Өткөн күндүн суулары да «жаанчыл булуту көп май айындай, жаштуу, ыйлуу». Акыркы эпитет-сыпаттоо да таасын берилген. Адилетсиз замандагы сулуулар дайыма ыйлуу, жаштуу, анткени, аларды азуулуулар ой-боюна койбой жула качып, токолдукка алып, алардын тагдыры дайыма кайгылуу өткөн.

Азыркы заман-бөлөк заман. Өткөн доор карыялар жомок кылып айтуучу аңыз сөз болуп гана калган.

Мен билем сансыз кылым агып-азып,
Азайган дарыядай кыргыз калкым.
Акыры ушул күнгө туура келип,
Болгонун тулку бою туташ алтын.
Эгерде сиздерге да туура келсе,

Жазууга Ак Мөөр кызды туура таптым- дейт автор. «Дарыядай»соолуп бараткан элибиз акыры жүрүп «бүткөн бою туташ алтын»заманга туш келди. Бул туюнтма А.Осмоновдун көп кайталаган метафорасы, анын стилдик бир өзгөчөлүгүн белгилейт.

Таяныч түшүнүктөр:

Алыкул Осмонов;
элдик сюжет;
фольклордук көркөм сөздөр;
«Карагул»;
«Мырза уул»;
«Ак Мөөр»;

«Толубай сынчы» ж.б.ж.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Алыкуо Осмоновдун поэмалары сан жагынан алганда канча жана алардын сапатына, маани-маңызына окумуштуулар, сынчылар кандай баа беришкен?
2. Алыкулга кезегинде элдик оозеки чыгармачылыктан чеберчилик менен пайдалануусу боюнча кандай көз караштар, сын пикирлер айтылган, аны терс сындоочулар кимдер болгон?
3. Элдик сюжеттин негизинде жаралган поэмалары кайсылар жана алар кандай өзгөчөлүктө сүрөттөлгөн?
4. Алыкул чыгармаларында пайдаланган көркөм сөз каражаттарын аныктап дептеринерге түшүрүп келгиле.

Адабияттар:

1. А. Садыков Башаттар жана жаңычылдык. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 1993.
2. А. Садыков, С. Чыныбаева. Алыкул Осмонов чыгармачылык өнөркана сыры. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
3. Б. Темирова Ч. Айтматовдун элдик улумыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
4. А. Осмоновдун III томдук чыгармалар жыйнагы.

Фольклор жана азыркы кыргыз адабияты (4 саат)

Негизги маселелер:

1. Фольклор жана азыркы кыргыз адабияты.
2. Романтикалык сүрөттөө жана традициялык көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу жөнүндө.

Фольклор кыргыз адабиятынын жаралышы менен кошо эле ага азык берүүчү роль ойноп жаткандыгы белгилүү. Анын бул кызматы мындан ары да өркүндөй бермект бирок фольклор менен жазма адабияттын карым-катнашы жөнүндөгү маселеде ар дайым карама-каршы пикирлер, көз караштар орун алып келген. Мисалы, оозеки чыгармачылыктын профессионалдуу адабияттын калыптанышындагы ролун бирөөлөр өтө эле марттык менен ашыкча бааласа, экинчилери аны кемитишет. Мисалы, азыркы илимий-техникалык доордо фольклордук сюжеттерге, формаларга кайрылуунун зарылдыгы канча дегендей ойду билдиришет. «Кыргыз адабияты фольклордон бөлүнүп чыгып, профессионалдык даражасы алда канча өсүп, негизинен өзүнүн жаңы формасын таап калган кезде фольклордогу формаларга кайрылууну түшүнүп болбойт» деген пикирди адабиятчы С. Жигитов айтса, латыш жазуучусу Ян Судрабали канчалык ыргып секирип, этек-жеңибизди кагынса да, адабий салт дегенибиз сенин кан-тениңе сиңип, эч качан чыкпастай болуп чырмалышкан деген ойду билдирет. Бул жагынан Чынгыз Айтматовдун ой жүгүртүүсү өтө маанилүү: «Традициясыз жаңычылдык жок. Улуттук формасыз жалпы адамзаттык идеялар куру кыйкырык болуп кала бермек.. Кээ бир адабиятчылар, өзгөчө жаңы темада жазып жүргөн акындар космос доорунда мага «Манастын», Каралаевдин кереги эмне деп ойлор. Антсе алар жаңылышат, антсе алар өз тамырын жерден жулуп алган болот. Жазганыңар жаңы тема боло берсин, космосту жаза бергиле, бирок ички дүйнөнөрдө «Манас» турбаса, күчүнөр алда канча кемийт». Бул сөздөн оозеки чыгармачылык менен жазма адабият нечен бир ички тамырлар аркылуу байланышкан, ал өсүмдүк менен аны азыктандырган жер деген маанини түшүнүп жатабыз. Автор «Манас» менен кыргыз элинин бүткүл оозеки чыгармачылыгын элестетип жатат. Адамдын эс-акылында «Манас» турбаса, жазганыңардын бардыгы кургак,

арзыбаган бир нерсе деген ой абдан күчтүү айтылган. Демек, элдик кенчтен, байлыктан кол жууп, ажырап, бизге жашоонун, жазуунун да кажети жок.

Ошентип, фольклор кылымдар бою жашап, жазма адабият менен нечен түркүн жолдор менен тутумдашып келген. Чынгыз Айтматовдун оозеки чыгармачылыкка берген бир баасын эске түшүрө кетелик: «Миф жана легендалар бул-элдин акыл-эси, жомоктук-фантастикалык формада болсо да анын философиясы жана тарыхы. Акырында бул элибиздин кийинки муундарга калтырган осуяты... Мени айрыкча таң калтырган нерсе «Бугу эне» жөнүндөгү байыркы жомокто коюлган проблемалардын бүгүнкү күндө да өзүнүн нравалык маанисин жоготпой тургандыгы». Демек, космостук доордо деле традициялык жомоктук сюжеттерди, айрым элдик мотив-түшүнүктөрдү, жанрдык формаларды азыркы күндүн таламына ылайыкташтырып пайдаланса болот. Буга М.Байжиевдин «Байыркынын жомогу», Ш.Садыбакасовдун «Ак боз ат» драмалары, С.Эралиевдин «Жаңыл Мырзанын керээзи» аттуу поэмасы ачык мисал болот. Алардын өзүнчө көтөргөн жүгү, моралдык-этикалык проблемалары бар.

М.Байжиевдин драмасы азыркы күндө өтө курч коюлуп жаткан экологиялык, же болбосо жаратылышты коргоо проблемасына арналган. Автор аны байыркы жомоктун сюжетин пайдаланып чечип берет, б.а. пьесанын негизинде «Кожожаш» эпосунун материалы жатат. Бул жомокто байыркы эле тотемдик түшүнүктүн (ар бир жандыктын өзүнүн түпкү атасы, колдоочусу бар) деңгелинде болсо да табиятты сактоо керек, ага этиет мамиле жасалууга тийиш. Эл ушинтип ойлогон. Ошол идеяны Кожожаш мерген Сур эчкинин кармашы, күрөшү аркылуу чечмелеп беришкен.

Кожожаш кандай адам? Ал көзгө атар мерген. Өз айылын жалаң кийик эти менен багат. Табият буга чыдайт, анткени ар бир жандыкка жашоо керек, өзүнө керектүүнү табияттан алуу зарыл, бирок өлчөмү, чени менен. Кожожаш болсо чектен ашып кетти. Ал тоо эчкилерди кырып бүтүп, эми анын жаратуучусун, төл берип жаткан Сур эчкини атып жок кылмак болду. Күрөш айыгышкан формага өттү. Бир жайда жеңише албай, экинчи жазда жолугушмакка шерттешти. Бул жолкуда Кожожаш жеңилди. Сур эчки аны кайра жол тартып түшө алгыс аска зоого алып барып камады. Финал-трагедия. Ошондой болмок. Кожожаш ашыкча өжөрлөнүп, көктүккө берилип кетпедиби. М.Байжиевдин пьесасында байыркы жомокту карыя неберелери Нурдин менен Нурланга турмуштук сабак катары айтып берет. Демек, бул биздин байыркы ата-бабабыздын кийинки урпактарга таштап кеткен акыл-насыяты экен. «Биздин цивилизациялуу илимий-техникалык коомубузда жомокко жол жоктой сезилет. Бирок бул аны жараксыз буюм сыңары ыргытып таштоо керек деген сөз эмес. Андай кылсак өтө ылайыксыз жана адамгерчиликсиз иш болор эле. Өткөндүн тажрыйбасына кол силкүүгө жарабайт. Жомок-бул адамзаттын баскан жолу».

Ш.Садыбакасовдун «Ак боз ат» драмасынын материалы элдик «Шырдакбек» поэмасынын негизинде алынган. Анын бир вариантын биз Тоголок Молдонун калтырган адабий мурастарынан жолуктурабыз. Ш.Садыбакасов драмада патриоттук-эл, жер коргоо темасын көтөрүп, элдин кызыкчылыгын ойлобогон, аны саткан чыккынчы жүзүкараларды айыптайт. Элдик жек көрүүдүн ролун поэмада Шырдакбектин эрке зайыбы аткаrsa, «Ак боз атта» Жаныбек хан жана анын Эрке айымынын жийиркеничтүү образдары түзүлгөн.

Жаныбек өз керт башын гана жыргалчылыгын ойлогон адам. Ал бийик чеп курдуруп, анын ичине суу түтүгүн өткөрүп, ошол коргондун (чептин) ичинде гана чардап жашай берет. Эрмеги Эрке айымы, анан атактуу жорго Ак боз ат. Экөөнү бирдей көрөт, жанындай сүйөт. Бирок Эрке айым душманга сыр ачып берет, чыккынчылык кылат. Жоо Жаныбек хан жөнүндөгү бардык керектүү маалыматтарды алгандан кийин кол салып, чепти курчап алат. Ошондо эл коргогон эр-азаматтар душманга тайманбастык менен каршы туруп, аларды талкалайт. Жоо жакадан алганда эл четинде турган жигиттерден ак боз атты аяган Жаныбек хан жазасын алат. Ошентип, «Ак боз ат» деген символдук наам эр-жигиттер менен катар коюлат. Илгертен жоокерчилик заманда ат эр жигиттин канаты,

кубаты, жоо жеңип берген жардамчысы болгон. Ошол ойду пьесанын идеясы көрүүчүлөргө туянтуп турат. Автор элге белгилүү теманы максатына жараша өзгөрткөн, бул автордун кемчилдиги эмес, ийгилиги, анткени элдик материалга таянган жазуучу өз максатына жараша аны ар кандай түрдө трансформациялайт, б.а. оңдойт, түзөтөт. Антпесе, элдикин өз калыбында суна коюштан эмне майнап чыгат. Ошон үчүн биз элдик чыгарманы «кайра иштеди», пайдаланды дейбиз.

С.Эралиев да. Ш.Садыбакасов сыяктуу «Жаңыл Мырзанын керээзи» аттуу поэмасын элдик дастанга негиздейт да нравалык-этикалык теманы көтөрөт. Жаңыл Мырза баянында баатырдык тема башкы тема. Ал «Жаңыл Мырзанын» сюжетинин негизинде жазылган ошондой аттагы белгилүү драмада жакшы берилген. Элдик поэмада баатырдык менен бирге аял заты темасы да бар экендиги жалпыга маалим. Мындайча айтканда, патриархалдык-феодалдык доордо аялдардын коомдон алган орду жөнүндөгү проблемасы. Бул тема эки планда көрсөтүлүп жүрөт. Мисалы, «Манаста» Каныкей, Айчүрөктөрдүн образы аркылуу аялдар да эркектер менен тең. Жоо сайса, жоо саят, эр сүйсө, эр сүйөт. Турмуш тиричиликте керек кезинде эрди башкарат, ага акыл-кеңешин айтат. Ал эми «Жаңыл Мырза» дастанында аялды «аял» деп кемсинтүү идеясы бар. Коомдун аларга карата терс мамилеси көрсөтүлөт. Эмне үчүн Түлкү Жаңыл баатырды «канчык» деп тилдейт. Бул аны баатырдыгына карабай кор туткандык, кемсинткендик. Эмне үчүн колго түшкөн Жаңылды өлөсөлүү чалга алып берет!? Мунун бардыгында патриархалдык-феодалдык доордогу аял затына терс мамиле жатат. «Тай туйлап такка чыкпайт», «тоок куш эмес, аял киши эмес», «алтын баштуу аялдан бака баштуу эр артык» сыяктуу макалдарда да жогорку ойдун изи жатат.

С.Эралиев өз поэмасында мына ошол аял затынын өткөн коомдогу трагедиялуу абалын Жаңылдын образы менен ачып бермек болот. Ал кыз жоо чаап жортуулда, эл коргоп, жер коргоп жүрсө, айылдагы билермандар калкты башка жакка оодарып кетет, анткени Жаңылдын кесири тиет имиш. Мына ошондо журтту сыйпалап, элин таппай калган Жаңылдын күйбөгөн жери күл болот. Эээн талаа, эрме чөлдө ызасына чыдабай ал бечара көзүнө жаш алып ыйлап отурат. Мына ушул чоң трагедия поэмада таасын ачылып берилет. Чыгарманын ийгилиги ушунда.

Романтикалык сүрөттөө жана традициялык көркөм сөз каражаттарынын колдонулушу жөнүндө. Романтикалык сүрөттөө оозеки чыгармачылыкта күчтүү, анын негизги касиеттеринин бири да ушул. Эгерде жазма адабиятта ал кездеше турган болсо, анын бир учугу сөзсүз түрдө эл чыгармачылыгына барып такалары бышык. «Эгерде азыркы адабиятта фольклорго таандык фантастикалуулуктун, жомоктуулуктун, легендалуулуктун ролу барган сайын кемип жатса, фольклорго мүнөздүү романтика анда кең-кесири жашоодо» дейт белгилүү фольклорист Н.Кравцов.

Жазма адабияттагы романтикалык белгилери негизинен бирдей аныкталса да, анын ар кандай кырлары кездеше тургандыгын окумуштууларыбыз белгилеп келе жатышат. Алсак, Л.Тимофеев аны «поэтикалык образдуулук» десе, А.Довженко «көтөрүңкү стиль» деп мүнөздөйт. О.Гончаровдун ою боюнча романтика «эң ачык, таамай, эмоционалдык боектордун жыштыгы». Адабиятчы В.Оскоцкийдин түшүнүгүнчө «лирикалык мээримдүүлүк». Мына ошентип, ар бир жазуучу же адабиятчы аны ар бири өзүнчө аныктоого аракет жазаса да, барып келип тегинде романтика дегенибиз көтөрүңкү сүрөттөө, фольклорго мүнөздүү көркөм боектордун жыштыгы жана кооздугу, лирикалык маанайдын жаркын, ачыктыгы болуп чыгат. Буга кыргыз Ж.Бөкөнбаевдин А.Токомбаевдин, А.Осмоновдун, Н.Байтемировдун лирикалык чыгармаларынан келтирсек болот.

Ж.Бөкөнбаевдеги романтика жалындуу эмоциядан, жаркын лирикалык маанайдан, эл чыгармачылыгына өтө жакын көтөрүңкү стиден байкалат деп айтсак болот:

Санап, санап эсептесем өмүрдү,

Өткөн өмүр балдан ширин көрүндү.

Жел жетпеген желмаяндай мал минип,

Жетип кууп, жеңер белем өлүмдү.
Күүгүм кирип, күн батканын койсочу,
Саат жылып баратканын койсочу.
Оюн, күлкү салтанатка жарашкан,
Өмүр шагы бүрүн какпас болсочу. Бул элдик лирика менен жиксиз ширелишкен ыр. Ж.Бөкөнбаевдин ырларынын уйкаштыгы, ыргагы кой жорголуу аттыкындай элпек, анда үндүү, үнсүз тыбыштардын бир түрдүү кайталанып турушу ага ого бетер музыкалык ыргак берет:

Бир кезекте бир ойногон,
Бир кезекте бир ойлоп.
Сен ал чакта беш көкүлсүң,
Мен ал кезде жыңайлак.

Же: Айлуу түндө көл бою
Ай нуруна ойнойлу.
Ай тамактуу ардак кыз,
Ал да келсе болбойбу!

Ж.Бөкөнбаевдин поэзиясы бүткүл жаратылышы менен уюган романтика. Ага Р.Шүкүрбеков «азыркы замандын Токтогулу»деп абдан таамай мүнөздөмө берет.

А.Токомбаевдин ырларын окуганда көтөрүңкү лирикалык маанай, шоола жанып турат:

Көзүңдү карагаттай тиктегенде,
Өзүмдү карегинден көрөр элем.
Жалындуу илебиңе чыдай албай,
Жалбарап маңдайыңдан өбөр элем.
Эрксизден балтыр бешик бала болуп,

Чекемди жүрөгүңө жөлөр элем. А.Токомбаевдин көп ырларында элдик поэзияга мүнөздүү жылуу илеп да, профессионалдуу адабиятка таандык психологизм да жиксиз ширелише келип, жакшынакай көңүл күүсү чертилет:

Күн болсом көз уялтып жаркыраган,
Нурума каалаганча канар элең.
Суу болсом аскалардан шаркыраган,
Суйкайып суу алууга барар элең.
Күркүрөп капчыгайды жарып өтүп,
Чарпылып кучагыма алар элем.
Түбөлүк махабатка кир жугузбай,
Сүйгөнүм кучагыңа канар элем.

А.Осмоновдо романтикалык боектор тигил эки акындагыдай өтө жыш эмес. Романтикалык жалын,от анда өз өлчөмү менен колдонулуп, реализмге жиги билинбей бүтүн бойдон сиңип кеткен. Мисалы,сүйүү лирикасынан бир сабак:

Көпкөк асман жерге түшсө жарылып,
Кыян журсө жердин үстү тарылып.
Ал кыяндан өтөр элем кыйналбай,
Бир көз караш кубатыңа жамынып.

Ал эми прозадагы романтиканын белгилери сүрөттөө ыргагынан да, каармандардын мүнөзүнүн ачылышынан да көрүнөт. Мисалы, К.Жантөшевдин «Каныбегинде»,К.Баялиновдун «Курман жылгасында», Н.Байтемировдун «Бунтарка и колдунунда»романтизациялоо күчтүү. Буларда каармандар чектен тыш жомоктогудай аракеттенише да чыгармага өз алдынча колорит берет.Ал эми Айтматовдогу романтиканын жөнү башка. Бул жазуучуга лирико-романтикалык сүрөттөө мүнөздүү.

Т.Сыдыкбеков «Табылга»деген китебинде Жантөшев жөнүндө эскерип келип, бир кезде аны фольклорго жамынган жазуучу деп бекер эле күнөөлөгөнүн мойнуна алат. Көрсө ал анын романтикалык көркөм боегу тура.

Атактуу «Жамийла» повестин алып көрөлүчү. Аны көпчүлүк окумуштуулар, сынчылар «прозадагы ыр», «лирикалык повесть» деп бекеринен аташкан жок, анткени чыгарманы окуганда адамга поэзиядагыдай бир башкача маанай тартуулайт. Окуучу күчтүү сезимдин курчоосунда калат. Ал эми мындай касиетке поэзия гана ээ экендиги белгилүү эмеспи. Романтикалык стиль бүткүл повесттин кан-жүлүнүн аралап өткөн, ошонун ичинде пейзаждык сүрөттөөлөргө өзгөчө бир ажайып жаркын лирикалуулук мүнөздүү.

Чыгармага улуттук, романтикалык мүнөз берүүчү каражаттардын бирөө бул традициялуу образдар. Алар, мисалы үчүн, алтын менен күмүш, ай менен күн, булбул менен гүл, арстан менен шер, жолборс, чолпон, баатыр, айкөл, алп жана башка ушул сыяктуу илгертен элдик поэзияда колдонулуп келип, туруктуу көркөм сөз каражаттарына айланып калган эпитет, метафора, салыштыруулар.

Мына ошентип, традициялуу образдын ырда болсун, кара сөздө болсун аткара турган кызматы бир эле. Ага чыгармачылыктуу гана мамиле талап кылынат. Мына ошол кезде ал түбөлүк гүлдөп турган гүл сыяктуу өз ролун ойной бермек. Бул ой Г. Ломидзенин бир маанилүү сөзү менен жыйынтыктоону талап кылып турат. «Эгерде художник жаңы ой, жаңы идеялык максат, бийик сезим менен чулганган чыныгы көркөм дүйнөнү жаратса, анан ошол чыгармадан бизге тааныш розанын жыты келип, булбулдун үнү угулса, муну биз «эскини тууроо» деп айта алар белек... Жок. Кеп сөздө эмес. Андан коркуу орунсуз. Гүл менен булбул көп убактар бою жашап келген, жашай да бермек».

Таяныч түшүнүктөр:

Фольклор,
жазма адабият,
азыркы кыргыз адабияты,
романтикалык сүрөттөө,
традициялык көркөм сөз каражаттары.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Фольклор жана азыркы кыргыз адабиятынын карым-катнашы жөнүндө далилдер менен сүйлөгүлө.

2. Кыргыз акын жазуучуларынын чыгармаларынан романтикалык сүрөттөө жана традициялык көркөм сөз каражаттарынын колдонулушун үйрөнгүлө, ошол окуган чыгармаларыңардан ага мисалдар жазгыла.

Адабияттар:

1. А. Садыков Башаттар жана жаңычылдык. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 1993.

2. А. Садыков, С. Чыныбаева. Алыкул Осмонов чыгармачылык өнөркана сыры. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.

3. Б. Темирова Ч. Айтматовдун элдик улумыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.

4. А. Осмоновдун III томдук чыгармалар жыйнагы.

Ч. Айтматов жана фольклор (2 саат)

Негизги маселелер:

1. Ч. Айтматов жана фольклор.

2.Ч.Айтматовдун элдик уламыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги

Ч.Айтматов жана фольклор деген проблема анын чыгармачылыгындагы орчундуу темалардын бири. Бул проблемага көптөгөн изилдөөчүлөр кайрылып келишкен жана кайрыла бермекчи.

Фольклор ар бир мыкты художниктин жан дүйнөсүндө жашайт, ал андан эч качан кол үзүп кете албайт, антүүгө эч мүмкүн да эмес. Фольклор эне сүтү сыяктуу жазуучунун жаштайынан кан тенине сиңет, анан ага Антейдей күч-кубат берип отурат. Фольклордон ажыроо өз тамырын жерден үзүп алган өсүмдүк сыяктуу көрүнүш. Айтматовдун чыгармачылыгында элдик кенч ага өзгөчө бир керемет касиет берген зор күч, элдик дух, элдик стихия, улуттук колорит.

Фольклорго атайылап деле кайрылууну максат койбойм, качан гана чыгарма аны өзү табигый түрдө сураганда пайдаланам деген жазуучунун өз сөзү эмнени көрсөтөт? Ал биз жогоруда айткан жазуучунун улуттук рухий дүйнөсүнүн натыйжасы деген ойдун далили. Мисалы, «Жамийла» повестинде кабарчы казак «Аттан кыргыз, аттан, жау келди» деп айыл аралай чаап өткөндөн кийинки эпизоддо мындай бир сүрөттөө берилет: «Өрөөнгө батпай миңдеген үзөңгүлөр кагышып, түмөндөгөн миң сан жоокерлер чырактай көздөрүн жалындатып, эл менен, журт менен коштошту. Алардын алды жагында кызыл туулар желбиреп, ый аралаш энелер, жубайлар боздошот: «Кең талаа колдо! Касиеттүү тууган жер колдо, «Манас колдо». Кабарчы казактын сөзүндө да, ага удаалаш берилген бул сүрөттөөдө да жоокерчилик замандан бери карай келе жаткан улуттук сезимдин издери жатат.

«Жамийла» повестинде элдик чыгармачылык менен байланышкан дагы бир учурга көңүл бура кетели. Мында традициялуу бүркүт менен кулаалынын образдары бар, бирок алар жөнөкөй көзгө көрүнбөй тургандай кылып, тексттин артына камтылган. Бул эмне деген сөз? Жазуучу Даниярды бүркүт, ал эми анын антиподу Садыкты кулаалы сыяктуу элестетет. Кантип? Ал мындайча кырдаалга байланыштуу. Данияр менен Жамийла бири-бирин толук түшүнүшүп, эми сөздү гана ачыкка чыгара турган учур келип жетти. Армиядан Садык кайтып келе жаткандыгы тууралуу кабар алынат. Ошол маалда, Жамийланын заманасы куурулду. Эмне кылуу керек? Данияр түнөп жүргөн кырманга Жамийланын өзү келди. Ошол тушта шамал катуулап согуп, добул жакындап келаткан. «Жамийла токтой калып эки жагын элеңдеп карады да, Даниярдын баш жагына отурду: «Данияр, мына мен өзүм келдим-деди ал акырын шыбырап». Данияр Жамийланы кучагына алды. «Бүркүтүм, шаңшыган бүркүтүм!»-деп жалбарды Жамийла Даниярга. «Жаан күчөп келди. Шамал учурган үйдүн үзүгү кулаалы канат каккандай жулунду». Мына, бүркүттөн кийин далбактап канат каккан кулаалынын элеси тартылды. Эмне үчүн үйдүн үзүгүнүн делбектеши «кулаалынын канат какканына» окшоп кетти. Бул биздин оюбузча бүркүттөн (Даниярдан) кийинки чакырылган ассоциация (катар коюлган сезим). «Күн күркүрөгөн чагылгандуу добул табийгаттын сүрдүү көркүн ачып, жайдын аягын бүтүрүп келе жатты. Мына ошол эчтекеге токтолбос күчтөй демитип Жамийла Даниярга шыбырап жатты». Мен айыптуу белем, сен да айыптуу эмессиң деди ал. Мына ошентип, көптөн күткөн сүйүүсүн Данияр өзүнүн киндик каны тамган Күркүрөөнүн жээгинен, Ала-Тоонун кучагынан тапты.

Ой, Ала-Тоо, Ала-Тоо,

Ата-бабам өскөн жер.

Ой, Ала-Тоо, Ала-Тоо,

Ак булут калкып көчкөн жер-деп Данияр обон созду. Жамийла менен түбөлүккө кол кармашып, башка жакка жол тартышты. Кетпеске амал жок эле, анткени алардын сүйүүсүн ошол тушта айылдаштары түшүнмөк эмес. Данияр бирөөнүн үй-бүлөсүн бузган катары айыпталмак. Армиядан кайткан Садык колуна союл алып, сороктоп ары-бери чапкылады. Анан өзүн-өзү сооротту: «Атасынын көрү, кетсе кетсин! Катын деген толуп жатат. Чекесинен чертмей... Алтын баштуу аялдан, бака баштуу эр артык».

Ошентип, алгачкы даңазалуу повести «Жамийладан» тарта эле Ч.Айтматовдун элдик чыгармачылык менен камыр-жумур байланышы, анын эстетикасына бекем таянуусу башталган. Айрыкча ушул чыгармадагы романтикалык көтөрүңкү духту да элдик көз караш, салттардан бөлүп кароого болбойт. Бирок бөйрөктөн шыйрак чыгарып, айрыкча эле сары изине чөп салып, фольклордук салт жок жерде деле аны «издей» берүүгө жарабайт. Алсак, окумуштуу Г. Гачев Даниярдын эгин төгүү кырманында жети пуддук капты көтөрүшүн эпостогу баатырды сыноо салтына салыштырышы оңтойсуз болуп калган. Чынында ал жөн эле бир тамашадан улам чыккан окуя болчу. Ал Жамийланын шоктук мүнөзүн ачып берүүгө жардамдашкан ыкма. Аны Айтматов ошол тушта эпосто мындай эле, мен да ошентейин деп эч качан ойлобогон чыгар.

Ч.Айтматовдун андан кийин жазган «Биринчи мугалим», «Саманчы жолу» повесттеринде да романтика менен реализм өз ара ширелишип жашайт. «Биринчи мугалимде» айылдын чекесинде бийик өсүп, алыстан көрүнүп турган кош теректин символикалык образы бар. Аны чырпык кезинде Дүйшөн менен Алтынай келечекке жакшы үмүт менен карап, сайышкан эле. Өңгөлөргө билинбеген менен Алтынай менен Дүйшөн үчүн бул теректердин айрыкча сыры бар. Шамал соккондо анын жалбырактары дирилдеп, теректерден чыккан өзгөчө бир үн анын кулагына жаңырыктап угулгансыйт. Теректер алардын жаштыгынын символу, алардын сүйүүсүнүн күбөсү, кийин алардын максат, тилектери орундап, рухий жактан көкөлөп, бийиктеп өсүшүнүн далили. Өспөгөндө эмне болду! Дүйшөндүн көздөгөн максаты эле-эл-журтуна ак ниет кызмат өтөө болчу. Ал аткарылды. Алгачкы мугалимдик ишинен кийин армияга барып, эл коргоду, андан соң колунан келген ар кандай жумуштарды аткарып жүрүп, почточулукка өттү. Мына, биринчи мугалимдин айылда жаңыдан салынып бүткөн заңгыраган мектебине куттуктоо телеграммаларын өзү жеткирип келиши бакыт эмей, кубаныч эмей эмне! Ал ушул күндү өмүр бою эңсеп күтпөдү беле! Алтынай болсо академиктикке жетти. Анын аты республиканын сырткары жерлерине чейин белгилүү болду. «Кош терек» мына ушул окуялардын бардыгын өз ичине катып турат. Аны Дүйшөн менен Алтынай билет. Эл ичинде Дүйшөндү өзүнчө бир жүргөн апенди сыяктуу күлө карагандар да бар эле. А бирок Алтынай үчүн, элдин тарыхын билгендер үчүн Дүйшөн чынында «алтын адам». Алтынай ага ушундайча мүнөздөмө берди. Турмушта нелер болбойт. Ошол совет бийлиги үчүн каны-жанын курман кылууга даяр турган, ага өзүнүн жаштык демин берген Дүйшөн жана анын курбалдаштары кийин көзүн чөп баскан тунук булакка окшоп калышты. Алар өздөрүн биз «мындай элек» деп төш каккан жок, башкалар алардын жасаганын анчалык элес алышпады. Анан бара-бара Дүйшөндөр унут калып, айрымдары аны күлкүгө да айландырууга батышты. «Биринчи мугалимдин» кыргызчасында «тунук булак» жөнүндөгү эпизод жок, ал орусчасына киргизилген. Бул аркылуу жазуучу дагы бир жолу элдик мотивге кайрылат. Элде «көздүү мончок жерде калбайт» деген акылман сөз бар. «Тунук булак» да ошондой эч качан өз касиетин жоготпойт. Анын чөп баскан көзүн ачып, тазалап койсо эле, анын бетинен асман да, адам да күзгүдөй даана көрүнүп турат, анткени ал тунук, таза. Дүйшөн да ошондой. Чынгыз Айтматовдун жаркын таланты коомдо болгон кээ бир терс көрүнүштөрдүн кесепетинен көзүн чөп баскан булакты тазалап, көзүн ачып койду эле, Дүйшөндөрдүн аты эл арасында «дуу» дей түштү. Ал адамдардын асылдуулугуна, ардактуулугуна кайрадан назар салып, баа беришти. Азыр «биринчи мугалим Дүйшөн», «Дүйшөндүн мектеби» деген сөздөр лакапка бекеринен айланып бара жаткан жок.

Айтматов эл чыгармаларына кайрылган кезде мен ага кээде ыкма катары, кээде концепция катары карап, мамиле этем дейт. Мисалы, «Биринчи мугалимде», «Гүлсаратта» ыкма, «Саманчынын жолунда», «Ак кемеде» концепция. Концепция дегенибиздин мааниси мында. Анда элдик мотив, же жомок, легенда чыгарманын бүткүл тулкуна сиңирип жиберилет да, алар эч качан ажырагыстай болуп ширелишет. «Саманчынын жолу» деген ат элдик легенданын негизинде келип чыккан. Илгери бир баба дыйкан эгинден мол түшүм алып, аны кызылдагандан кийин кырмандын бир чекесинен

экинчи чекесине кучактап ташыган самандын сапырылып, жерге түшкөн күкүмүн асмандагы «ааламдын бир чекесинен экинчи чекесине созулуп жаткан» жылдыз жолуна окшоштурушкан экен эл. Мына ушул легенда, же болбосо асмандагы жылдыз жолу повестке атайын максат менен киргизилип, анын сюжети тугумдаштырылат. Чыгармада ал каармандардын өмүр-тагдырындагы бурулуш учурларда сүрөттөлөт. Биринчи жолу «Саманчынын жолун» Субанкул менен Толганай алгач баш кошкон түнү алар талаада эгин четинде жатышып көрүшөт. Ал кезде али колхоз жок эски убак. Алар «биз дагы тиги баба дыйканга окшоп, жер-сууга ээ болуп, кыrmандан эгин кызылдап, саман ташыр бекенбиз» деп, эңсешкен эле. Кийин Субанкул менен Толганай бала-чакалуу болуп, там-тарак салып, эл катарына кошулуп бапырай баштаган убакта дагы бир жолу «Саманчынын жолун» көрүшөт. Согуштан кийин күйөөсүнөн, үч баласы, келини Алимандан ажырап, нечен азап-тозокторду баштарынан кечирген Толганай небереси Жанболоттун колунан жаңы буудайдын унунан жасалган тоочту жеген түнү дагы бир ирет «Жылдыз жолун» көрөт. Ошентип, ойлонуштуруп келсек «Саманчынын жолу» повестте тоочулуктун, бейпилчиликтин символу сыяктуу элестейт.

«Саманчынын жолу» повестинде сары жорго эпизоду да элдик мотивге барып такалат. Ал мындайча: Субанкул улуу баласы Касым армияга кетерде атайын тоого барып, сары жоргону алып келет. Муну районго чейин Касым минип барып, анан армияга узатмак. Жазуучу сары жоргону минип, аялы Алиман жанаша жөө басып, жолдо кетип бара жатышкан учурду өзгөчө бир ынтаа менен сүрөттөйт. «Эртеси кечке жайдакталган сары жоргону арабасынын артына коштоп, Жайнак станциядан алып келди». Бул жерде көңүл бурулуучу нерсе, аттын жайдакталышы. Ал илгертен келе жаткан салттуу түшүнүк. Жоокерчилик заманда аттын жайдакталышы анын ээсинин мертиниши тууралуу түшүнүк берген. Мына ошол көз караштын изи «сары жорго» эпизодунда бар. Ал да Касымдын келечек тагдыры кайгылуу аяктарынан кабар берип турган сыяктуу. Айтматов аттын жайдакталышына атайын маани бериши «Гүлсаратта» Чоро минип жүргөн Гүлсарыны ал өлгөндө жайдактап, мүрзөгө чейин жетелеп барганын жазганынан да байкаса болот. «Гүлсарат» карыган адам, карыган аттын жолдо келе жаткан мезгилин жазуу менен ачылат. Экөө тең карыган. Мына ошол жолдо келе жатып, Танабай кайрадан дагы бир жолу өз өмүр жолун көз алдынан өткөрүп, талдап чыгат. Анын башынан кайгылуу күндөр да, кубанычтуу күндөр да өттү. Кубанычтуусу жаштык кези, жылкычы болуп, даңазалуу Гүлсаратты минип, улак тартып жүргөн учуру. Кайгылуусу атын тартырып жиберген кези, койчулук, шарт жок малдын кырылып, Танабай «зыянкеч» аталышы, досу Чоронун принципсиздиги, анын кайгылуу өлүмү жана башка учурлар. Мына ошол кайгылуу окуяларды дагы тереңдетип, адамдын сезимине жеткириш үчүн жазуучу кайгылуу мотивдеги элдик «Карагул ботом», «Ботой» сыяктуу кошок, ырларды пайдаланат. Аларды көбүнчө аялы Жайдардын темир комузда ойногон күүлөрү аркылуу берет.

«Гүлсаратта» жазуучу элдин этнографиясына, кол өнөрчүлүгүнө жана башка салттуу көрүнүштөргө аябай көңүл бурат. Айрыкча боз үйгө жасалган чабуул анын жанын кейитет. Бул Танабайдын ички сезими катары туюнтулса да, анда автордук оор күрсүнүү бар экенин сезүү кыйын эмес. Боз үй адамдар жашоо үчүн гана эмес, өзүнүн чебер жасалган искусстволук касиети менен да баалуу. Муну түшүнбөгөн кез ыргыз элинин улуттук турмушундагы трагедиялуу учурлардын бири болгон.

Элдик материал концепция катары алынган чыгармаларынын бири- «Ак кеме». Мында жазуучу «Бугу эне» жөнүндөгү калкыбыздын байыркы легендасын чыгарманын бүткүл тулкуна ажырагыстай кылып сиңирип жиберген. Эгерде повесттен ошол легенданы алып сала турган болсок, анда анын композициялык бүтүндүгү жоголот, чыгарма чыгарма болуудан калат. Айтматов тапкан жана чыгармага сиңирип жиберген жомоктун касиети мына ушунда.

«Ак кеме» повестинде көп катмарлуу проблема бар. Ошонун башкысы экология, б.а. жаратылыштагы жан-жаныбарларды, токой жана башка байлыктарын коргоо, адамды тапкан жана баккан жаратылыш-энеге зөөкүрлүк менен кайра кол көтөрбөө сыяктуу

маселелер. Мына ушул окуялардын чордонунда «Бугу эне»жомогу турат. Элдин тукум курут болуп кете турган убагында жаратылыштагы ушул мээримдүү жандык аны сактап калыптыр. Мына эми Орозкулга окшогон мыкаачы зөөкүрлөр «Бугу энени»жандай кордоп жатат. Анын этин жеп эле тим болбостон, башын жара чаап, мүйүзүн алып, аны мүрзө үстүнө белги катары коюп... Ушул салтты сактагандыкпы! Мүйүздү мүрзөгө койбой сойсо эмне болмок! Аны да көпкөн бирөө ойлоп тапкан да!

Повестте жаратылышка эки түрдүү мамиле көрсөтүлөт. Анын бирөө Момун жана анын небереси. Анын жомокту баласына айтып берүүдөн, «Бугу энени»жөрүп суктануудан башка колунан эч нерсе келбейт. Ал Орозкулдун алдында али алсыз! Айтматовдун айтматовдук талантынын касиети ушунда-ал тескери типтердин күчтүүлүгүн жашырып-жаппайт. Чыгармадагы драматизм конфликттин (күрөштүн), курчтугунда. Момун байкуш жеңилди. Ал «бийлик» алдында басылып, жанчылып, эркин жоготуп койгон эски кишилердин тиби. Ал эми бала болсо адилетсиздик менен акыр-аягына чейин күрөшөт. Курман болот. Авторду да, окурманды да соороткон нерсе, наристенин сезими булганбай, таза боюнча кеткендиги. Ал зөөкүрчүлүктү жектеди, күрөштү. Мына ушунусу менен ал башкаларга үлгү. Баланын жолу-өлбөс жол. Ал качан да болсо салтанат кураары бышык. Ушул себептүү казак жазуучусу Ануар Алимжановдун «Литературная газетасына»басылып чыккан макаласын «Трагедия на лесном кардоне»деп аташы анчалык ылайыктуу эмес.Албетте, трагедия бар, бирок ал оптимисттик мүнөздө.

Чынгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн»романында тарыхый легенда, жомоктор эң сонун пайдаланылып, алар каармандардын кулк-мүнөзүн ачууга түздөн-түз жардамдаш. Легенданын бирөө «Раймалы-Бегимай». 60 жаштан ашкан кезде даңазалуу акын жаш ырчы 15 жаштагы Бегимайга жолугуп, ал өзүнүн жашоо турмушунда бир жолу ачылып, бакыт табат. Кыз чоң акындын атын, даңкын, анан калса адамдык затын сыйлайт. Ал да биринчи сүйүүсүн карыган адамды жактыруу менен ачат. Бул легенда романтиканын от-жалынга курчалган өзүнчө бир керемет сөз. Ысык сүйүүнүн арты акыры каардуу замандын курч азуусуна капталып, Раймалынын өлүмү менен бүтөт. Бирок алардын сүйүүсү тууралуу учкул сөз казак талаасына желдей тарайт, ооздон-оозго өтүп, кылым карытып бүгүнкү күнгө чейин жетет. Мына Едигей да Раймалынын абалына келди. Ал Зарипа деген күйөөсү камалып кеткен келинди сүйүп, бул да өмүрүндө биринчи жолу бакыт таап, рахат алып турганда окуя башка нукка бурулуп, ал арманда калат. Зарипа качкан кесепеттүү күндөгү ачуусун Едигей Кара нарды сабоо менен басат, бардык күчүн ошол чөлдү кесип, үйүрүн издеген жандыктан чыгарат.

Дагы бир легенда «Эне бейит»же маңкурт окуясы аталып, ал бүгүнкү күн менен түздөн-түз байланышкандыгы аркылуу күчтүү. Душман колуна түшүп кетип, маңкуртка айланган Жоломан (башына шири кийгизип, эс-акылынан ажыратып таштаган)өз энесин тааныбай атып таштап, кийин ошол жер Эне-бейит аталат. Бул легенда Едигейдин досу Казангаптын сөөгүн коюуга байланыштуу берилип, ошондон улам Сабитжан маңкурттун образы өсүп чыгат. Сабитжан да Жоломан сыңары эсинен ажыраган. Ал ата-бабанын салтын сыйлабайт, тегин сыйлабайт. Атасы Казангаптын керээзи боюнча анын сөөгү Эне-бейитке коюлушу керек болчу, бирок Сабитжан үчүн «Эне-бейитпи»же башка жерби баары бир, эптеп атасынын сөөгүн жашыра салып, тезирээк шаарына кайтса. Ал жакта аны өзү теңдүү көпкөндөрдүн кампаниясы, оюн-күлкү, таң-тамаша күтүп жатат. Мына Сабитжан-маңкурттун кебетеси.

Айтматовдун «Көздөн учкан көк жээк»повестинде колдонулган легендалар («Балык -аял», «Лувр өрдөгү тууралуу») дал ушул «Кылым карытар бир күндөгүдөй»чыгарманын кан-жүлүнүн аралап өтөт. Ал негизинен нивхи легендасынан өсүп чыккан чыгарма.

Жалпысынан Айтматовдун ар бир чыгармасында колдонулган элдик материалдар ар бири өзүнчө дүйнө. Алар улам жаңы чыгарма болгон сайын улам башкача нукка өтүп, кулпунуп, көрктөнүп отурат. Бирөөндө колдонулган ыкма экинчисинде кайталанбайт.

Жазуучунун таланттуулугу, жаңычылдыгы, ар бир жолку элге чыгышында өзүнчө чоң жоопкерчилик жүктөгөндүгү мына ушундан да байкалат.

Таяныч түшүнүктөр:

Ч.Айтматов жана фольклор,
элдик уламыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги,
ыкма жана концепция.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгында фольклордук көрүнүштөр дегенде эмнени түшүнөсүңөр жана кайсыл чыгармаларынан элдик мотивдерди көрүүгө болот?

2. Ч.Айтматовдун элдик уламыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги жөнүндө далилдүү түрдө сүйлөп бергиле.

3. Айтматов элдик чыгармаларды «Биринчи мугалимде», «Гүлсаратта» ыкма түрүндө, ал эми «Саманчынын жолу», «Ак кемеде» концепция катары пайдаланган деп айттык, ыкма эмне, концепция эмне, далилдүү мисалдар менен түшүндүрүп бергиле.

Адабияттар:

1. А.Садыков Башаттар жана жаңычылдык. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 1993.

2. А. Садыков, С. Чыныбаева. Алыкул Осмонов чыгармачылык өнөркана сыры. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.

3. Б. Темирова Ч. Айтматовдун элдик уламыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.

4. А. Осмоновдун III томдук чыгармалар жыйнагы.

Ч. Айтматовдун фольклордук чыгармаларды реалистик адабияттын табигый формасына салуу чеберчилиги («Кылым карытар бир күн» романы) (4 саат)

Негизги маселелер:

1. Эне-Бейит баяны.

2. Арман-асырети мол махабат аңызы.

3. Сары-өзөк сапарында калган өмүр-өлүм санжырасы.

Сыртынан караганда фольклор оңой көрүнгөнү менен аны профессионал жазма адабиятка пайдалана билүү чеберчилиги жазуучудан көп чыгармачылык эмгеги талап этет. Ага кайрылгандын бардыгы эле ийгиликке жетише бербейт. Ал эми Ч.Айтматовдун бул орчундуу маселеде жасаган ачылыштары өзгөчө орунду ээлейт. Ч. Айтматовдун классикалык романы «Кылым карытар бир күндөн» табылган гана фольклордук материалдар менен көркөм сүрөттөөлөрдүн айланасында болмокчу.

Айтылуу чебер жазуучубуз Ч.Айтматовдун жетишкен ийгилиги анын фольклорго кайрылгандыгында гана эмес, фольклордук чыгармаларды бүгүнкү күндүн реалисттик адабиятынын табигый формасына салып, кыйытма өтмө мааниде жаныны жаратып салганы менен бааланат. Ал повесть, романдарында колдонгон элдик уламыш, миф, легендалар эч убакта жөн эле фольклордук түзүмдөр катары пайдаланылбайт. Алардын ар бири өзүнө таандык жүк аркалап катышат. Айрым учурларда чыгармадагы бир чулу бүткөн концепцияга айланат. Мисалы, биз сөз кылып жаткан «Кылым карытар бир күндөгү» «Эне-Бейит» эски баяны эң негизги окуялардын да, идеянын да, эстетикалык күчтүн да бир зор салаасын баштан аяк алып жүрөт. Эгерде аны романдан алып таштасак, чыгарма бардык жагынан аксап, толук кандуу жашоосунан, эстетикалык жандуу таасиринен ажырап калмак.

Ошондуктан жазуучу романдагы каарман Сабитжанды «ажайып искусство образдарында, б.а. байыркы мифтерде, аңыз-аңгемелерде (легендаларда), классикада сакталып калган рухий таржымалы менен тарыхын унутуп калган адам»-деп бекеринен айтып жаткан жок да. Ч. Айтматовдун бул ой толгоолору фольклордук материалдар

катышкан чыгармаларда улам тереңдеп, идеялык алкагын кеңитип келе жатканы дүйнөлүк окурман журтчулугуна ашкере таанылып калды. «Кылым карытар бир күндөгү» «Эне Бейит»теги Жоломандын тагдыры менен Сабитжандын катар коюлушу, бири, өткөн доордун окуясы аркылуу берилип жатса, экинчиси, азыркы мезгилдин адамы экендигине карабастан, негизинен, бир эле сызыктан кесилишет, бир өзөккө байланышат. Айырмасы-мезгил аралыгы менен жазуучу колдонгон көркөм формада. Бири окуяны түздөн-түз көрсөтүп жатса, экинчиси өтмө мааниде, кыйытма түрүндө пайдаланып билдирүүдө. Бирок экөөнүн аткарчу милдети, андан чыкчу тыянак окшош эле.

Эне-Бейиттин өзүнчө тарых таржымалы бар. Илгери мейкин талаа Сары-Өзөктө көптөгөн уруулар коңшулаш жашаган экен. Алар, негизинен, көчмөндөр болгондуктан, эң биринчи кезекте жайыттуу жерге жайгашышкан. Тилекке каршы, кийин климаты өзгөрүп, жайкы-сын мээ кайнаткан ысык, кышкысын буюктурган бороон болуп, бир тамчы жаан жок, мөлтүр булактар соолуп эрме чөлгө айланат. Мындай алааматка кабылган жергиликтүү Сары-өзөктүн эли кетпей, көчмөн турмуштун улуу көчүн улантып кала беришет. Ал эми каргыш тийген айдар Көкүл жуңжандар (жужан)кайдадыр дайынсыз жер которуп, көздөн кайым болушат.

Бүт Сары-өзөк чөлкөмүндө эзелкинин эстелиги катарында Эне-Бейит көрүстөнү гана калат. Уламага караганда кеңирсиген Сары-өзөктө ошол атың өчкүр жуңжандар согуштан колго түшкөн туткундарды мыкаачылык менен адам оюна келбеген кылмыштар аркылуу жазалаган. Туткундалган жигиттерди башына төөнүн терисин кийгизген соң, какыраган суусуз эрме чөлгө ташташат. Жай чилдесинде төөнүн териси мээни кысып олтуруп, кулундай чыңырган туткундардын өлгөнү өлүп, калганы таптакыр эс-акылдан түбөлүккө айрылган маңкурт кулга айланган.

Ал эми «маңкурт»деген эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт, өзү ким, эл-жер кайда, ысымы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон-эчтеме эсинде калбайт, эчтекени билбейт, кыскасы, өзүн адам элем деп эсептөөгө жарабай калат. Ошентип, аягы айры, башы кара бир макулук болгон соң, айдаган жакка кыңк этпей басат, айткан ишти кыңк этпей аткарат. Маңкурт итке окшоп, ээсин гана ээрчип калат, ээсин гана тааныйт, бар болгону кара курсак» (115).

Мындай кыямат тагдырга туш болгон макулукту тууганы дагы куткарып калуудан баш тарткан. Бир гана Найман уруусунан чыккан эне согушка кетекен баласын унута албай издеп жөнөйт. Акмая төөсү менен жер кезип, Сары-өзөктүн кыйырсыз эрме чөлүндө төө кайтарып жүргөн маңкурт баласын таап, ошондо ботодой боздоп, аза кошогу минтип кошконун эсибизге дагы бир жолу салып өтөлүчү.

«Кулунум, сенин эс-учуңан ажыратып жатканда, кулунум, кычкачтап жаңгак чаккансып, башыңа шири кийгизип, мээңди чагып жатканда, кулунум, чамгарлап мыкчып мээңди чанагыңан коркунучтун каншүүшүнү аралаш көзүң чыгып баратканда, кулунум, Сары-өзөктүн түшүмү жок кыямат оту жаныңды куйкалап, каның катып жатканда, эриниңе бир тамчы суу тамызбай, асман мисирейгенде, мына ошондо бүт дүйнөгө жан берген, жараткан Эгебиз Күн сага жексур көрүнүп, жарык чачкан күн эмей эле ааламдагы жаркын Эгелердин эң караңгысы сен экенсиң деп Күндү каргай алдың бекен?»(121).

Ошентип, байкуш эне маңкурт уулун эсине келтирейин деп өтө эле көп убарагерчилик тартат. Күйүттүү эне үмүтү үзүлбөй кайрадан «жоголгон эс-учтун жабылуу эшигин ачкысы»желип, далбас уруп жатканда, Жоломан мээлеп туруп жаа менен как жүрөккө атат. Мына ошол Найман Эненин сөөгү коюлган жер Эне-Бейит деп аталып калган. Илгерики ата-бабаларыбыз ыйык көрүстөндү кастарлап, ага сыйынып келишкен. Дал ушул салт менен түшүнүк азыр кандай абалда калды? Өткөндүн эң асыл жактарын аздектеп сактап калуу бүгүнкү муундун да келечек парзы болуш керек. Муну жоготуу кайсы бир башкачараак формада азыркы Жоломандын трагедиялуу тагдырына туш кылат. Жазуучунун айтайын деген эң башкы сөзү, идеясы да ушул.

Мындай адабий көркөм байлыктын баалуулугун түзгөн, көөнөрбөс актуалдуу, руханий, философиялык-психологиялык зарылчылык күчү жаздырган маңкуртчулук

концепциясын ачуу «Кылым карытар бир күндөгү» эң ири жетишкендиктердин бири болуп саналат. Ошондуктан жазуучу чыгарманын тулку боюнан сызылып чыккан мифти көркөм притчага айландырып таштаган. Романдагы күйүттүү Найман-Эненин боор этинен жаралган эсталма Жоломандын колунан ажал таап, касиеттүү Акмая төөсүнүн үстүнөн жүрөгүн ченгелдеп ооп баратканда, башындагы ак жоолугу шыпырылып жерге түшпөй, кушка айланып чырылдап: «Эсиңе кел, сен кимсиң? Атың ким? Сенин атаң Дөнөнбай! Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай Дөнөнбай!»-деп узашы-бул бардык түйүндүн чечилиши.

Мындан кийинки иштин бардык жоопкерчилиги кийинки муундагыларга жүктөлүшү керек. Болбосо ал сырткы формасы гана башкачараак болуп көрүнгөн эле маңкурттун өзү болуп калат. Чебер сүрөткердин ушунчалык көп изденип, жаңы форма, жаңы ыкма таап, жараткан бул көркөм образы ошол доордун гана адамы үчүн айтылчу сөз эмес, ошол доор зарылчылыктары жараткан идея деп айтууга болот. Анын уландысын бүгүнкү адамдардан, өзүбүздөн да издешибиз керек.

Эгерде Жоломан карандай кара күч менен башына мээ кайнаткан ысыкта катырып, суукта тондуруп алып жүрчү шири кийгизип, атайын даярдалган маңкурт болсо, Сабитжан азыркы доордун кат тааныган, кесиби бар, өзүн алдыңкы интеллигент катары санап жашаган бүгүнкү күндүн маңкурту. Мындагы маңкурт концепциясы бөтөнчө мааниге ээ. Бүтүндөй чыгарманын кан-жанына сиңип, окуялардын мазмунуна бүтүндөй жуурулушуп кеткен. Романда байкалгандай, азыркы доордо, илим менен техниканын гүлдөп өнүгүш мезгилинде маңкурчулуктун пайда болушу нравалык, философиялык-психологиялык табияты Сабитжандын образы аркылуу көрүнөт жана жашап жатат.

Шордуу Казангап өзүнүн Сабитжанын тунжураган Сары-өзөктө тркөй болуп калбасын, адамга кош кошулсун, кийин бизге нааразылык келтирбесин деген изги тилекте интернатта, анан институтта окутту. Бар аталык камкордугун көрсөтүп, эрке баласынан эч нерсесин аяган жок. Баласы өмүр бою шаарда жашады. Абышканын мал-мүлкү бар, пайдасы тийип турган убакта каралашып жүрүп, кийин ашка жүк, башка жүк болгон учурунда жалгыз таштап койду. Ээн тамда карыянын башын жөлөп, оозуна суу тамызып, керээзин укчу жан табылбай, акыркы сапарын арман менен узай берди. Ушул жерде уламадагы маңкурт баласынын колунан ажал тапкан байкуш Найман-Эне тагдырына бүгүнкү Казангаптын кейиштүү тагдыры ичкертен үндөшүп турат. Сабитжанды атасынын сөөгүн кайда жашыруу керек экендиги кызыктырбайт. Ал тууралуу олуттуу ойлонгон эч нерсеси жок. Айласыздан бир парздан кутулуу үчүн келген сыяктуу гана катыш жасап жатат. Эч бир санаасы жок жандай, ичимдиктен кылча да баш тартпайт. Кайдагы бир тирүү шумдуктарды айтып, мансаптуу, билимдүү болуп көрүнгүсү келет.

Эдигей көз көрүнө нарктуу бабалардын салт-санаасы, үрп-адаты тебеленип, элдин миң-миң жылдык тарыхы бурмаланып жатканын, Сабитжандай ыйман ноктосун үзгөн эсталмаларды көрүп жаны кашаят, өз таламынан коомдун кызыкчылыгын жогору коюп, Ата Мекен үчүн өмүрүн сайган романтик аталардын оор жүгүн кийинки муун желкесине так көтөрүп алабы деген ойлор Эдигейди тогуз толгонот. Кыскасы автор чыгармада турмуштун татаал жана көп кырдуу көрүнүшүн, мезгил жана мейкиндик алкагына чектебестен, жалпы адамзатка тиешелүү мааниси зор окуяларды элдик поэтикалык үлгүлөрдүн байлыктары аркылуу абдан чеберчиликте философиялуу, психологиялуу мүнөздө мыктылап туюнтууга жетишкен. «Кылым карытар бир күн» романынын сюжеттик кыймылында байыркылардын миф, легендасыбы, же жазуучунун кыял чабытынан жаралган окуяларбы, бардыгы турмуш чындыгы менен ажырагыс байланышып тургандыгы менен ишенимдүү жана баалуу.

Арман-асырети мол махабат аңызы. «Кылым карытар бир күн» романындагы Раймалы ага менен Бегимайдын муңдуу махабат баяны адабий журтчулукта лакапка айланып, өзгөчө тагдырга ээ көркөм табылгалардан болуп калды. Бул уламыш китеп окурмандардын гана эмес, кино ишмерлеринин да кызыгуусун арттырып, натижада белгилүү кино режиссор Д. Садырбаевдин «Махабат дастаны»(1987)аттуу көркөм баалуу

тасмасы жаралды. Мында, негизинен, уламышта да, кинодо да түбөлүктүү сүйүү темасы обого салынат. Каргашалуу теңсиз заманда бийлик төбөлдөрүнүн азуусу ай чапчып турган кездеги Раймалы менен Бегимайдын махабат трагедиясы сүрөттөлгөн. Эң оболу иниси Абдилхан билермандарды чакырып, агасына жеме айтып, калган өмүрүндү тынч жаша деген эскертүү менен ырдоого катуу тыюу салат. Раймалы ага өткөн мезгилдин канатында жашап, карылыкка моюн сунуп баратканда капысынан чоң маарекеге чакырылат. Ошол жерде тагдырында күтүүсүз бурулуш болуп, он тогуздагы Бегимайдан махабатын табат. «Аңгыча жакындап келаткан шыбырт, кобур үн, бой тумардын шыңгырыгы, шайы көйнөктүн тааныш шуудуру угулгандай болду. Бирөө эшикти бийик көтөрдү да, босогодон домбурасын көкүрөгүнө кыса кармаган, ачык жүздүү, карашы менменсинген, ойноок мүнөзү чечкиндүүлүгүн билдирген, кашы жаадай ийилген, кара көз, дегеле бой турпаты, кийген кийими чебер колдон бүткөндөй жарашыктуу кыз көрүндү»(255).

Бет алдыбыздагы ак маралдай керилген Бегимай сулуу топ жыйында тартынбай ырдап, Раймалы агага ашык экендигин айтат. Караңгы замандын мыйзамына сыйбаган жаш селкинин абышканы сүйдүм деп таламандын так тушунда тастая карап айтып турушу бирөөлөр үчүн өлүмгө тете эле. Бирок, Бегимай чоң сүйүүсү үчүн ар кандай азап-тозокко даяр экен. Ээн талаанын эрке ырчы кызынын ыйык сезимин четке какпастан, атактуу акын өмүрүнүн сая кетпегенине өкүнбөй, карылыгын унутуп, укумдан-тукумга сөз болгон айтылуу «Бегимай»деген ырын шаңшып ырдаган экен. Анан экөө калың журт арасында үзөңгү кагыштыра бастырышып, үлпөт тойду көркүнө чыгарат. Алар эзелки акындык өнөр, сүйүү, өмүр, өлүм, турмуш жөнүндө «бири шаңшып, экинчиси таңшып»ырдайт.

Уламышта социалдык карама-каршылык, карапайым калктын оор турмушу, жакшылык менен жамандык, адилетсиздик менен эркиндик, сүйүү меен түркөйлүк аралаш чулгаган бүгүнкү мааниси эртең да оңой менен жоголбой турган орчундуу маселелер коюлат.

Алар-өнөр ээлерине карата үстөмдүк жүргүзчү катмардагылар жасай турган терс мамилелер. Мындай көрүнүштүн жандуу мисалы-уламыштагы Раймалы аганын трагедиясы. Ал аркылуу казак жериндеги феодализмдин түп нускасы ачык чагылган. Көрсө, баянда акынды жактырбай кайдагы шайтандын өнөрү менен олтурушат деп колдорун тескери шилтеп, кекенген айрым арымы кыска адамдар да бар тура. Эми мындай үлпөт той үстүндөгү эки ашыктын жоругу акындын бай туугандарын башка уруулардын көзүнчө намысын тебелетип, тизе бүктүрүп турат. Эртеңки шайлоодо Баракбай тукумунун атынан иниси Абдилхан болуштукка шайланып, бирок агасынын жорук-жосуну бийликтин колго алынышына кедергисин тийгизип, башка уруулардын шылдыңына калтырып, иши аксап жатат. Ошондо уруу башчыларынын алдыртан тукуруусу менен иниси Абдилхан агасын «ырыңдан баш тарт, журт алдында күнөөңдү мойнуңа ал, тигил селкини биротоло ташта»деген катуу талаптарды коет. Раймалы болсо мындан көрө өлүмдү артык көрөт. Көп ойлонуп олтурбастан, кайра манаптардын адилетсиздигин, мурдунун учунан башка алысты көрө албаган сокурлугун, байкуштугун ашкерелейт.

Анан бийлик, байлыктан башка да эч нерсеге багынбас, «отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн»дүйнөдө улуу нерселер бар экендигин жарыялап, ыр нөшөрүн төгөт. Акын: «Ыр келип турса, ырдагандын эмнеси уят, теңирим өмүргө арнап бир сүйүү берсе, сүйүүнүн эмнеси уят», -дейт. Дүйнөнүн чындыгы менен ырысы каерде экенин билбеген караңгы адамдарга жаны кашаят. Эгер кечигип келген сүйүүсүнө каршы тургандар болсо, анда ашыгы менен жер ооп кетүүгө даяр.

Көрүнүп тургандай, Раймалы ага- азаттыкты жана ар-намысты ыйык туткан, чоң сүйүүсү үчүн ошол идеясынан тайбаган өз заманынан оозуп жашаган адам. Акын залым адамдар менен арбашып турса да, өз чындыгынан баш тартпайт. Алар акындын тагдыры, мундашы, дилиндеги асыл өнөрү домбурасын талкалайт жана жанга шерик Сараласын муздап, өзүн болсо жиндидей колун артына байлаган соң, жалгыз кайыңга капшыра таңып коет.

Романдагы карт ырчынын жүрөгү канталап, өмүрүндө бир келген улуу махабаты бирөөлөр тарабынан соттолуп жатышына жаны кейип турду. Бирок, нары өткүр, нары зирек жаралган ашыгы Бегимайдын алдында анын бар дүйнөсү жаңырып, өнөрү текке кетпегенине ишенич байлап, бардык азап-тозокту көтөрүүгө даяр эле. Ошондо карт ырчы башын бийик көтөрүп, иниси Абдилханга кайрылып шаңшып ырдап жиберди.

Муундан-муунга аңыз сөзгө айланган ар мезгилде адам баласы өз тагдырын көргөн ошол арман күүнүн кайталангыс ыргагын бузбай, өз табиятында өзгөртпөй аганын өз оозунан уксак. «Караңгынын этегин жыйнап түн кетет, таң аткан соң кайра жарык күн келет. Бирок менин жарык күнүм караңгы Бактысыз иним Абдилхан, сен мени караңгы кылдың. Жашым эңкейиштеп калганда, теңирим берген сүйүүдөн айрыдың. Түнөрүп кубанганың ошодур. Бирок, байкуш иним, жүрөк сокпой, демим токтоп калганча жан дилимде сен түшүнгүс бак-таалайым бар экенин кантип кайдан билмексиң. Артыма таңдың колумду, кайгыга байлап салдың боюмду, бирок, мен азыр мында эмесмин, байкуш иним Абдилхан. Бул байлануу турган куу денем, жан дилим шамал болуп жерге сиңип жатыры. Мен эми жаркыным менен ажырагыс биргемин, чачы болуп төгүлөм, тыноосу болуп туюлам.

Таңга маал ойгонгондо кийик болуп, тоодон ылдый чуркармын, Жаркыным керилип үйдөн чыгарда аскадан күтүп турармын. Жаркыным очогуна от жакса, таттуу түтүн мен болуп аймалаймын ай жүзүн, жаркыным атчан чаап суу кечсе, мөлтүр тамчы болуп маңдайына чачылармын. Жаркыным ырдап турганда, мен таңшыган ыр болуп жаңырармын»(264-265).

Белгилүү го: адабиятчылар тегин жерден Ч.Айтматовду прозадагы лирик жазуучу деп баалабаса керек. Бул түрмөктү окуганда, кара сөздөгү нөшөр ак жаандай төгүлүп, кудум сөзгө жан салгандай жан дүйнөң жаркып кетет. Адам мындай мезгилде ойлонот, толгонот. Ар бир сөзү салмактуу. Ошол кыйы кезендин оор жүгүн уламыш күчү менен кебелбей көтөрүп турат. Ал кайгыны, бактысыздыкты жеңе турган, багынбай турган махабат эмес беле. Жазуучу көрөгөч Мамыттаи баарын алаканга салып, айландыра көрөт. Кантип көрөт ыя? Улуу сүрөткердин чеберчилиги деген ушул. Анын жүрөгүнө «бүтүндөй аалам»батып турат. Ч.Айтматов кара сөздүн акыны экендигин капкачан эле таанытып салган.

Ошентип, уламыштагы Раймалы акындын тагдыры трагедиялуу чечилет. Андан ары окуп көрөлү: «Таңкы желге төбөсүнөн жалбырактар шуудурайт. Күн чыкты. Раймалы ага жинди болуптур дегенди угуп, коңшулаш айылдардан ачык ооз, суук көздөр жабалактап келишти.Аттан түшпөй тегеректеп турушту. Акын болсо үстүндө кийими тытылуу, аркада колу таңылуу, кайыңга өзү байлануу олтурду.

Таңылбай оозу бош эле, акын ошондо элде сакталып калган атактуу ырын ырдап турду:

«Кара тоодон көч келер, көч келгенде колумду чеч
мында бир , иним менин Абдилхан.
Ала-Тоодон көч келер, көч келгенде
Колумду чеч анда бир , иним менин Абдилхан.
Сараланы жайладың, мени колу-буттан байладың,-
Сенден кордук көрөм деп ойлобопмун, курган жан.
Кара тоодон көч келер, көч келгенде
Жарманкеге жетпейм эми, Бегимай,
Ала-Тоодон көч келер, көч келгенде
Жарменкеден күтпө мени ,Бегимай,
Сени менен ырдашалбайм жарменкеде сайрандуу,
Саралам да жайлады, менин колу-бутум байлады,-»
Кара тоодон көч келер, көч келгенде
Ала-Тоодон көч келер, көч келгенде
Жарменкеден күтпө мени ,Бегимай,

Эрким менен учуп жеткен теңирге,
Сени сүйүп тойбой кеткем өмүргө...(265).

Тыңшап олтурсаң, бул ырга бүтүндөй байыркы адамдардын тагдыры, чоң сүйүүсү, кайгы-муңу батып турат. Дүйнө жашоодо күн менен түндүн, жаз менен кыштын, гүл менен тикендин, уу менен балдын, күлкү менен ыйдын бар экендигиндей кемеңгерлик менен наадандык да бар эле, өмүрдүн айныбас тең салмактуулугу да ушунда.

Уламыштагы Раймалы аганын казактын чөл талаасын толкуткан обондуу ыры, көчмөн элдин эрке, өткүр ырчы кызы Бегимай, эл көзүнчө бири-бирине ашыктыгын жарыя айтышы, анан үзөңгү кагыштыра «бири шаңшып, бири таңшып»ырдап турушу кара мүртөз мансапкордун тынч уйкусун бузуп жиберди. Уйкулуу көздөрүн ушалашып, өздөрүнө келе албай жулкунушуп, Раймалы аганы тирүүлөй шорго салышты. Ошентсе да анын ыры улам мезгил алыстаган сайын кайра тереңдеп, башкалардын тагдырынан башкача жаралып, жашоонун улуулугун, таза махабаттын түбөлүктүүлүгүн даңазалай берет.

Көрсө, романдагы «Сары-өзөктөгү өлүм»легендасындагы Догулан менен Эрдененин, же Раймалы менен Бегимайдын, же реалисттик адабияттагы Жамийла менен Даниярдын улуу махабаты кандай гана каар заман, кыйын күндөр болбосун эч нерсеге багынбас, ал түгүл, соттоого да мүмкүн болбогон күчтүү адамдык ыйык сезим тура. Булардын алоолонгон махабаты жөнүндөгү кайгылуу баянды терең психологиялык ыргактар, курч драматизм аркылуу философиялык ой толгоолорго алып баа берет.

«Кылым карытар бир күндөгү» эзелки сүйүү тарыхын автор Эдигейдин ички турмушундагы татаал бурулуштарын, адамдык турпатын ар тараптан ачуу максатында көркөм ой жүгүртүүнүн ыкмасы катары пайдаланат. Баса, бүт өмүрүн эмгекке, үй-бүлөсүнө арнаган карандай мээнеткеч, турмуштун ой-чуңкурун көп көргөн акылман Эдигей кайчылаш тагдырга ээ досу Абуталиптин аялын сүйүп калды. Качаңкы өткөн Раймалы ага менен Бегимайдын тарыхын баштан-аяк кечирбесе да, экөөнүн ортосунда оттуу кумар мамилеси болбогону менен, Зарипаны жан дилинен сүйгөн эле. Же баарын ачыкка чыгарып, турмушун өзгөртүп иер аргасы жок. Жүрөгүнө батпаган арзуу сезиминен өзүн койорго жер таппай, оор санаага түгөнүп бүткөн кези болчу. Эки оттун ортосунда жапа чегип, же аялы Өкүбаланы жерий албай, же Зарипага ашыктыгын ачык жарыялап, чие байланган түйүндү биротоло чечип салбай, туңгуюкта тумчуккан абалда жашайт. Ансыз да жаралуу келиндин өз кайгысы башынан ашып турганда, күйдүм-сүйдүм деп кантип айтат. Атасын күтүүдөн, сагынычтан куурап бүткөн эки баланын тагдыры кандай болот? Канткенде «жер көчкү»сыяктуу козголгон жан сезимин тизгиндей алат? Мындан ары эмне кылыш керек, кандай жашоо болот? Караса, алды таптакыр туңгуюк. Кантет? Тирүү жан болгон соң, алдына максат коюп, ага жеткирчү жолду көздөп жашайт. Анан Раймалы аганын муңдуу тагдыры менен кандайдыр деңгээлде өзүнүн жашоосунда үндөштүк бар экендигин Эдигей жан дүйнөсүндө алдыртан сезет. Кезинде Абуталип баянды «Талаа Гетеси жөнүндөгү поэма» деп атап, зор толкундануу менен айткан кемеңгер сөзү эсине түшөт.

Чыгармада көрүнгөндөй, Эдигей менен дил маек куруп олтуруп: «өмүр тагдыры жаңы журтка караган кээ бир окуялар, кээ бир адамдын тагдыры болот,-дечү Абуталип.- Андай тарыхтын сабагынан баасы бийик болушунун себеби, ичине көп ой батырган бир адамдын башынан өткөн тагдыр ошол кезде жашагандардын, а түгүл кийин келчүүлөрдүн тагдырына үндөш келет»(237).

Ал кезде качанкы бир кайгылуу окуя өзүнүн азыркы өмүр тарыхы менен байланышып калары Бороондуу Эдигейдин үч уктаса түшүндө жок болчу. Эми минтип Каранардын кутурган азабынан Ак-Мойнокко барган кечте разьезддин начальниги Эрлеспес ошол тарыхты ырга салып, жүрөктү сыздатып олтурат. Жүрөктөн чыккан ыр гана жүрөккө жетет демекчи, эдигей ансайын ички күйүтү, кусалыгы толкуп ташып, өлүп кайра тирилчүдөй азаптанат. Эдигей жолду катар оңунан чыкпаган турмуштагы түйүндү биротоло чечүүгө, бир күн да кечиктирбөөгө бел байлап, Бороондуга келсе, анын жогунан

пайдаланган Зарипа чиедей эки баласын жетелеп, поезд менен белгисиз жакка кетип калган болот. Романдагы Зарипанын жер ооп кетиши, Эдигейдин жан чыдагыс оор абалы, ички дүйнөсүндөгү уйгу-туйгу күрөштүн жүрүшү реалисттик ачыктык менен психологиялык абдан тереңдикте сүрөттөлгөн. Автордун логикасын ээрчисек, Эдигейдин «бороон-чапкыны» ичинде жүрүп, Зарипанын көчүшүнө жардам берген аялы Өкүбаланы жана поездди токтотуп салып жиберген Казангапка кекенет, ошондо бардык ичте кайнаган арман-ызасын Каранардан чыгара башка көзгө карабай, бакырта кызыл камчыга салат: «Ме! Ач көз айбан! Баары сага аз көрүнөт, ээ! Четке чуркайсың, ээ! Ал ортодо баарын алып, кетип калган турбайбы! Менин күнүм эмне болгону менен эч кимиңердин ишиңер жок. Эми кантип жашадым бу жарык дүйнөдө? Ансыз кантип жашайм? Силерге баары бир болсо, мага да баары бир! Мына сага ошон үчүн кутурган ит».

Сары-өзөк сапарында калган өмүр-өлүм санжырасы. «Чыңгызхандын ак булуту» «Ала-Тоо» журналына жарык көргөндө, Ч.Айтматов «Кылым карытар бир күн» романына тийгизген социализм мезгилиндеги тоталитардык бийликтин таасиринен улам өз убагында кагаз бетине түшүрүлбөй калган бөлүм катары айткан эле. Бул бөлүмдө мурда «Кылым карытар бир күн» романында тереңдетилбеген мезгилдин катаал драмасы, трагедиялуу адам тагдырлары, коом, адам, инсан маселеси кырынан коюлат. Белгилөөчү жагдай, сенектик, авторитардык бийликтин зулумчулук аракеттери коомдук-социалдык турмушка жана маданий, адабий өнүгүштүн туура багыт алышына оор запкысын тийгизген. Натыйжада, элдин өткөн тарыхы, адабий баалуу мурастары, тарыхый инсандар тагдыры теңирден тескери бурмаланып, баш көтөргөн атуулдарга «улутчул» деген жардык тагылып, өмүрү кайгылуу аяктагандыгы жашыруун эмес. Ал түгүл китептеги автору да «эл душманынын» бүлөсү катары сталиндик зомубулктан четте калган жок. Ч.Айтматов дал ушул чыгармасында Тоталитардык доордун оош-кыйыш тарыхый кырдаалын, элдин башына түшкөн мүшкүлүн, белгилүү бир замандын документалдуу турмуш чындыгын айкын чагылтууну көздөгөн.

Ушул идеялык-философиялык концепция «Чыңгызхандын ак булутунда» экинчи бир маанилүү сюжеттик сызык катары өнүктүрүлүп, чечилген. Тарыхый жанрдын толуп жаткан адабий фактыга айланган Чыңгызхан темасына байланыштуу «Сары өзөктөгү өлүм» легендасы жана анын жалпы трагедиялуу мазмуну зор чеберчиликте кайталангыс көркөм ыкмалар менен деталдар аркылуу сүрөттөлөт. Чыгармадагы башкы трагедия ашынган деспоттук кан төгүү менен эч качан адам сүйүүсүнө, тукум улоо милдетине тоскоолдук кыла албай тургандыгы абдан орундуу. Муну Ч.Айтматовдун жеке чыгармачылыгында гана эмес, дүйнөлүк адабиятта да үлгүгө тартарлык табылгалардан десек болот.

«Чыңгызхандын ак булутундагы» жаарман Абуталиптин образын андан ары тереңдетип, трагедиялуулукту күчөтүп турган «Сары-өзөктөгү өлүм» легендасы. Качанкы бир замандагы кылычынан кан тамган Чыңгызханга байланыштуу бир уламыш чыгарманын көркөм логикасына кандай байланышы бар? Автордун бул сюжетке кайрылуусунун максаты эмне деген соболдорго жооп берүү китептин идеялык-эстетикалык өзөгүн түзөт. Белгилөөчү жагдай, Чыңгызхан темасы боюнча В.Яндын «Чыңгызхан», И.Калашниковдун «Жаар заман» деген чыгармалары бар экендигин билебиз. Мунун биринчиси тарыхый коомдук турмушту хронологиялык тарыхый планда ачып бергиси келсе, экинчисинде Темучин-Чыңгызхандын өзгөчө жеке инсандык калыптануусуна басым жасалат да, тарыхый-биографиялык материалдардын негизинде жазылат. Албетте, тарыхый жанрда коом, личность жөнүндө сөз болгондо тарыхый фактылар жалпылаштырылып берилет. Ал эми Ч.Айтматовдун чыгармаларында бул эки маанинин тең тиешеси жок. Болгону автор Чыңгызхандын өмүр тарыхына тиешелүү бир уламышты алат да, аны повесттин аты менен атап, өз алдынча көркөм трагедиялык концепцияны жазып чыгат. Сырттан караганда романдагы окуяларга, адам тагдырларына

легенданын байланышы же көзгө көрүнгөн ички дарамети жоктой сезилет. Бирок, уламыштын түпкү өзөгүндө «Адам баласы туулганда эркин табияттын окуусун ичип, абасын дем алган сыяктуу эле сүйүүгө жана сүйдүрүүгө толук эркин жана акылуу»(Ф.Лосьев)деген белгилүү накыл сөз менен тутумдашып турат. Маселен, «Кылым карытар бир күндөгү»шордуу Абуталип Куттыбаев адамдын керт башын тебелеген, адам укугун жокко чыгарган саясий идеологиянын, каардуу замандын курмандыгы болгон. Анын башкы трагедиясы дал мына ушунда. Легенданын түпкү трагедиялык маңызы да жогорку ойлорго барып такалат.

Ч.Айтматов бул повестинде Чыңгызхандын канчалык акылман, бийликтин адамы экендигин көркөм талдоого албаса да, анын каардуу жана залым болуп калыптаныш себептерин ичкертен иликтеп көрсөтөт. Жер жүзүн бүт каратып алууга кудурети жетерлик чексиз бийликтин ээси болуп туруп, анын жүрөгүн эзип, эсин эки кылган бир өмүр өкүтү, күйүтү бар эле. Чыңгызхандын жашоо трагедиясы, түн уйкусун бузган өкүнүчү да дал ошого байланыштуу чечилет. Жазуучунун алдына койгон максатынын мазмуну ушул маселелердин тегерегинен ачык көрүнөт. Ч.Айтматов адабий процесстеги трагедиянын мааниси, наркы тууралуу мындай дейт: «Трагедия-чындыктын объективдүү категориясы, аны этибар албоо же тоотпой коюу жарабайт. Трагедия-бул бакыт, аң-сезим, чыгармачылык сыяктуу эле адам менен түбөлүк болчу нерсе. Бул анын тиричилигинин бир бөлүгү. Трагедия жанры бизге жат эмес. Көркөм сөзүбүздө, көркөм оюбузда тээ атам заманыбыздан бери тарыхта жашап келе жаткан нерсе. Ар дайым «Манас»эпосубузда момундай проблемалар бар деп түшүндүрүүгө аракеттенем. О.э өзүмдүн чыгармачылыгымда дагы бул нерселерден качпайм. Тескерисинче, трагедия жанры аркылуу турмуштун көп кырдуулугун, азыркы заманыбыздын татаал жана бийик жактарын ачып берүүгө аракеттенем».

«Чыңгызхандын ак булутундагы» логиканы ээрчисек, адам баласынын өмүрү оор тарткан сайын, ал өзүнүн өткөнүнө саресеп салып, кубанып же өкүнүп жүрөр шарты болот тура. Мына ушул мааниде колу көккө жетип турса да Чыңгызханды дайым санаага салып, онтоотпой оорутуп, терең күйүттүү ойлонгон өмүр өктөөлөрү кошо жашайт. Жазуучу дал ошол турмуш өксүктөрүн романдын жалпы концепциясына бириктирип, көркөм иликтөөнү максат койгон деп айтууга туура келет. Чыгармадагы окуянын жүрүшүнөн маалым болгондой, Темучин бала кезинде дарыядан кармалган балыкты бир тууганы Бектер менен талаша кетип, аны жаа менен атып өлтүрөт. Инисине кол көтөргөнү «Бектер келечекте бийлик талашып калбасын»деген катаал зулум үстөмдүк күрөшүнүн алгачкы башаты болчу. Так ошол жер бетин бүт жалгыз бийлөөгө жанталаша жулунуудан, жан бүткөндүн баары кылычымдын алдында жапырылып турсун деген эч кимдин башына келгис көксөөдөн каардуу кагандын жырткычтыгын, өткөргөн өмүрүнүн маани-маңызын көрүп баамдасаңыз боло берет.

Табиятынан кара мүртөз, беттегинен кайтпаган эр көкүрөк бул адамдын убакыт өткөн сайын жүрөгүн дайым эзип келген купуя сыры, айыкпас ички дарты болор эле. Ал окуя мындайча болот. Чыңгызхан-Темучин кезинде меркиттер менен болгон согушта сүйүктүү колуктусу Бортени олжолоп кетишет. Бир топ мезгилден кийин Чыңгызхан күч топтоп барып аялын туткундан бошотуп алат. Темучин аттан учуп түшүп, колуктусунун алкымынан жыттап бооруна басат. Ошондо анын жүрөгү солк эте түшөт, мурдуна бөтөн эркектин жыты келет. Көздөрү караңгылай түшөт, жүрөгүнө ийне сайгандай ачышып, меркиттер аялын соо койбогонун түшүнөт. Дароо түмөндөрүнө меркиттердин күлүн көккө сапырууга буйрук берет. Бирок, баары кеч болуп калган эле. Бортени канчалык кысымга алып сурабасын, купуя сыр боюнча калат. Жыл айланбай тун уулу Жуучу жарыкчылыкка келет. Чыңгызхандын жүрөгүнө баягы окуя ок болуп кадалып, шектенүүсү күчөйт. Кайгыны кайгы басат деген ушул.

Чыңгызхан Күн батышты, бүтүндөй Европаны каратып алууга ат тизгинин бурган кезде көкүрөгүн түтөткөн бурулуш окуя болду.

Ал окуя мындай болгон эле. Согуштук жүрүштөн кийин эс алып жаткан бир кечте кагандын алдына жер кезген дербиш келет. Жазуучу бул кездешүүнү төмөнкүдөй сүрөттөп берет.

Ошол дербиш Чыңгызхан буга чейин көрбөгөн, укпаган бир сырды айтат:

- Каган,-дейт ал. Андан ары өз тилинде сүйлөдү. Уйгур тилмеч которуп турду.

-Көкө Теңирдин эркине ылайык сага асмандан өзгөчө бир белги пайда болот, мен ошону сага айтайын деп келдим. Чыңгызхан мындай үч уктаса түшкө кирбеген сөздү укканда эмне дээрин билбей, бир саамга мелтейе түштү. Бул жат жерлик неменин акылы ордунда эмес, же ойлонбой айткан сөзү үчүн башы кетерин билбей жатат.

Кагандын каары келип, көзүнөн от жанып:

-Эмне белги?! Муну сен эмнеден улам айтыбатасың?-деди.

-Эмнеден улам айтып жатканымды жарыя кылууга болбойт. Бул жашыруун сыр, анын шарты ошондой. Эмне экенин айтам. Сенин төбөңдө бир ак булут пайда болот, сени дайыма коштоп жүрөт.

-Булут!-деп чочугандай айтты Чыңгызхан, каштары серпиле түштү. Өйдүн ичиндегилер кагандын жаалы келгенин көрүп, демдери өлүп, томсоруп олтуруп калышты. Коркконунан тилмечтин иреңи купкуу болуп, эриндери титиреп кетти. Дербиштин кесепети ага да тийип кетиши мүмкүн.

-Ооба, булут-деди олуя. Ал Көкө Теңирдин сени колдогон, сенин бул дүйнөдөгү бийик даражаңа ыкласын берген белгиси, бирок, сен ал булутту сакташың керек, жоготуп албооң ылаазым. Аны жоготконуң-колундан, зор күч-кубатыңдан айрылганың»

Байкалып жаткандай, түрк-монгол элдеринде ыйык Көкө Теңирге, жер-сууга сыйынуу байыркы замандардан башталарын кытай жыл наамалары ырастайт. Маселен, кыргыздардын космологиялык көз караштарында «ак булут»жакшылыктын, бактылуу өмүрдүн, бакубат жашоонун символу катары бааланып, бул туурасында көптөгөн миф, легендалар жаралган. Байыркы монголдорго таандык «оэлун»деген сөздүн төркүнү бизче «булут»деген терминди туюнтат. Анан калса Чыңгызхандын энесинин аты да Оэлун эмес беле. Чыңгызханга келип, төбөңдө каалгып дайыма бир үзүм ак булут ээрчип жүрөт, ал сенин колдоочуң деп дербиш айтканда, каган селт эте чочугандыгы да ушундан белем. Кеп төркүнү ушуга алып келет: «Ак булут»Чыңгызхан үчүн кандайдыр бир Көкө-Теңирдин купуя сыры болуу менен бирге, ыйык эненин да жандуу образы болуш керек.

«Чыңгызхандын ак булуту»чыгармасынын сюжеттик кыймылынын өнүгүшүндө кылычынан кан тамган каган Чыңгызхан Европага улуу чабуулга чыгарда кимдин да болсо үрөйүн учура турган каардуу буйругун берди: «» Күн батышта жаткан өлкөлөрдү басып алсак, андан ары жер жок, андан ары биздин күн чыгышыбызда жаткандай чексиз мухит, ошол жерден токтойбуз, аттан түшөбүз, бел чечип эс алабыз, тууым деген катын ошондо туусун, каалашынча туусун, ага чейин кулагым менин түмөндөрүмдөн катын тууду дегенди укпасын»

Хандын кулак угуп көз көрбөй турган кесирлүү буйругун карапайым эл төбө чачы тик туруп ары зааркана кабыл алды.Эгер кагандын буйругу орундалбаса, кимде-ким моюн толгосо, каршы турса, анда башы кетерин ар ким сезип билип жатты. Көрсө, мезгилдин кандай гана трагедиялуу кырдаалы түзүлбөсүн, айтор, кызыл кыргын согуш же Чыңгызхандын жалаңдаган кандуу кылычы да токтото албаган адамзат табиятынын Улуу мыйзамы жашайт тура. Бул адамга гана таандык махабат сезими. Чыңгызхандын күн батышты көздөгөн алаамат жортуулунда кагандын жүз башчысы менен колунан көөрү төгүлгөн саймачы Догунан сүйүшүп, тымызын баш кошуп алышат. Табияттын буйругуна айла барбы, алар уулдуу болушуп, атын Кунан коюшат. Чыгармада көөдөй караңгы түндүн көрүнүү, арзышкан эки жардын жалындаган сезими, кайгы-касирети айкалыштыра сүрөттөлөт, Терең психологизмге каныктырылган картина тартып берүүгө жеткирген Ч.Айтматовдун гана чебер калемине таандык адамдын рухий ачылгалары.

Ошентип, Чыңгызхан оозунан от бүрккөн ажыдаарлуу туусун көтөрүп, дүйнөнү түгөл багынтуу үчүн аттанган жортуулунда капыстан баланын төрөлүшү жөнүндөгү кабар

анын көңүлүнө дүрбөлөң түшүрдү, көөдөнү өрт каптады. Каардуу хандын буйругу эки болбой, Эрдене менен Догуланды эл алдында ырайымсыз жазалоо башталды: «Добулбастардын үнү чыгар замат желдеттер өз ишине киришти, алар аз келгенсип, дагы үч жасоол жардамга келди: арыдан бери Эрдененин, Догуландын колдорун аркасына бекем байлап, чөккөн төөнүн эки жагына экөөнү алпарышты да, өркөчтөн арта салынган аркандын эки учундагы илмекти экөөнүн мойнуна иле салышып, төөнү таяк менен тартып-тартып жиберешти. Бакырып-өкүрүп жатып зорго чөккөн буура эми тургусу келбей бакырып, оозунан көбүгүн чачып жатып, акыры таяктын күчү менен өөдө көтөрүлүп, дардайып туруп берди. Эки капталында бири-бирин жанындай көргөн эки адам арканга асылып, туйлайм деп туйлай албай, диртилдеп жан берип жатканын кайдан билсин».

«Добулбастар дүңгүрөндөн дүңгүрөдү, эки капталында эки адамдын жансыз денеси салбырап илинген төө калың колдун алдында шашпай басып баратты. Кагандын сөзүн эки кылам, буйругуна моюн толгойм деген адамдын тагдыры эмне болорун эл өз көзү менен көрүп турду».

Мына, Сары-өзөктүн мээ кайнаткан чөлүн ат туягы дүңгүрөтүп, күндүн көзүн көргөзбөгөн уюлгуган чаң арасында төөнүн өркөчүндө асылып, армандуу Эрдене менен Догулан калды. Андан ары чыкырап энесин жоктоп ыйлаган жети күндүк наристени бооруна басып улгайган аял кала берди, өмүрү күң болуп, бала жытын билбеген байкушта кайдан сүт чыксын. Ушинтип, ою быт-чыт, колунда көгөрүп ыйлаган бала, Алтундун айласы куруду. Ошондо ак булут төбөдө жай каалгып, чызыраган ысыктан коргоп турду. Капыстан Алтундун денеси чымырап, кадимкидей ийип, сүт чыгып кетти, бала эмчекти болкулдата соруп мемиреп уктап кетти. «Мындай болот деп кимдин оюна келген, Алтундун денеси суулап, чекеси тердеп чыкты, кубанганынан айланасын карады, эч ким жок, жандуудан эчтеме жок, көктү карады, көпкөк асманда аппак булут турат, бир гана аппак булут булардын төбөсүндө калкып турат. Сүткө тоюп, өз энесинин колунда жаткандай, эчтеме менен иши жок таш үстүндө олтурган боюнча Алтун, өмүрүндө биринчи ирет балага ийип, сүт берет, оңойбу. Ушу сезимге эс-мас болуп, мына ушул жөнөкөй нерсенин өзүнөн жер менен көктүн, адамдын ак сүтүнүн-үчөөнүн ортосундагы ширелишкен биримдикти туюп жатты».

Ошентип, трагедиялуу эки өлүмдүн артында тирүүлүк уланды, адам тукуму калды. Мына ушул жерде автордун «жок, согуш, кырк жылы кыргын түшүрсөң да, нечендердин ажалына жетип, өрттөп, кыйратып, жексен кылсаң да, адам өлбөйт экен го!»-деген жашоо философиясынын чындыгына болгон бекем ишеним жалпы эле адамзатка кайрылуу болуп туюлат.

Чыгарманын башынан аягына чейин «ак булут»жөркөм идеялык өзөк катары катышат. Анда повесттеги «ак булут»сюжеттик сызыкта кандайча өнүгүп, автор кандай табылгалар менен сүрөттөйт. Жазуучу окуяны мындайча баяндайт: «Түнөөчү жерге жакын калганда Чыңгызхан көз кыйыгын жиберип, бүгүн минтип үчүнчү жолу назар салып коймокчу болду. Обогу тиктегенде көзүнө урунуп, өзүнө көндүм болуп калган булуттарына башын сала көтөрө бергенде жүрөгү шуу дей түштү. Булут жок! Эмне болуп кетти..? Жакшылыктын жышааны эмес. Ой санаасы бир заматта сапырылып, денеси муздап, көзү караңгылай түштү. Жерге кулап түшпөс үчүн ат жалын мыкчып, өбөктөй калды, өмүрүндө мындай болгон эмес.

«Ар дайым төбөсүндө каалгып ээрчип, кошо жүргөн үзүктөй ак булут ушинтип капыстан жоголду да кетти. А күнү да, эртесинде да, андан кийин да кайтып келбеди. Ак булут кагандан жүз буруп кетти».

Кандуу согуш болгон жерде адам өмүрү кыйылат, кан төгүлөт. Ал эми Чыңгызхан үчүн дайыма жасалып жүргөн көнүмүш иш. Бирок, адам жашоосунун эң башкы артыкчылыгы табигат тарабынан берилген аруу сүйүүгө, тукум улоого тыюу салууга өзүн жердеги Кудай санаган Чыңгызхандын алы жетпейт экен. Табигатынан тунук акылы, куулугу бар жаангер деле ушуну жазбай түшүндү, өз төбөсүндө дайыма каалгып жүргөн

«ак булуту» таштап, жүзүн буруп кеткенине көзү жетти да, күн батышка баруудан баш тартты. «Чыңгызхандын ак булуту» повестиндеги идеялык-эстетикалык таасир ушул трагизм менен психологизмдин күчтүүлүгүнөн көрүнөт. Чыгармадагы идеялык башкы кагылыш Абуталип менен Тансыкбаевдин, Догулан, Эрдене менен Чыңгызхандын келишпес карама-каршылыгынын психологиялык-социалдык табиятына Адамдын руханий изденүүсүнө, мезгил агымына, коомго болгон көз караш мамилесине барып такалат.

Ошентип, «Сары-өзөктөгү өлүм» жөнүндөгү легенданы кайрадан жаңыча андаштырып, маанисин тереңдетип таап алып чыккан Ч. Айтматов бөлөкчө көркөм аземдер менен каргашалуу согушту баштагандарды айыптайт. Адамзаттын түпкү табиятына, турмуш-тиричиликтин көп кырдуу мүнөзүнө жана коом, бийлик, инсан маселесине тереңдеп ой жүгүртүп, философиялык жалпылоолор аркылуу мезгилдин чоң жүгүн көтөргөн олуттуу чыгарма жараткан.

Таяныч түшүнүктөр:

Эне-Бейит баяны

Арман-асырети мол махабат аңызы

Сары-өзөк сапарында калган өмүр-өлүм санжырасы.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Эне-Бейит уламышы «Кылым карытар бир күн чыгармасында кандай максатта пайдаланган, аны жазуучу кандай чеберчилик менен өз чыгармасына кирите алган?
2. Арман-асырети мол махабат аңызы легендасын чыгармада ким ойлойт, жазуучу бул легенданы өз чыгармасында эмне максатта пайдаланат?
3. Сары-өзөк сапарында калган өмүр-өлүм санжырасын талдоого алгыла, жазуучу кандай философиялык идеяны көздөгөн?

Адабияттар:

1. А. Садыков Башаттар жана жаңычылдык. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 1993.
2. А. Садыков, С. Чыныбаева. Алыкул Осмонов чыгармачылык өнөркана сыры. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
3. Б. Темирова Ч. Айтматовдун элдик улумыштарды көркөм чыгармага айландыруу чеберчилиги. (ОшМУнун окумуштуулар кеңеши басууга сунуш кылган) Бишкек – 2004.
4. А. Осмоновдун III томдук чыгармалар жыйнагы.